

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)**

УДК 811.161.3'373(078)

ББК 81.411.3я73

Б 43

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам установы адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»*

Складальнікі:

Т.А. Кісель, Н.Р. Якубук

Рэцэнзенты:

кафедра агульнага і рускага мовазнаўства УА “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства УА “Брэсцкі
дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт

В.Б. Пераход

Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метаэд. комплекс для студэнтаў фіз.-мат. фак. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; скл. Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2018. – 101 с. ISBN 978-985-555-221-6

У вучэбна-метадычным комплексе ў адпаведнасці з тэмамі праграмы па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” асвятляюцца тэарэтычныя пытанні беларускай мовы, прапануюцца разнастайныя практычныя заданні, прыводзяцца тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, даюцца пытанні для кантролю ведаў студэнтаў.

Значная ўвага ўдзелена характарыстыцы навуковай і афіцыйна-справавой мовы, якая складае асноўную разнавіднасць моўнай і маўленчай дзейнасці спецыяліста.

Прызначаецца студэнтам фізіка-матэматычнага факультэта.

УДК 811.161.3'373(078)

ББК 81.411.3я73

© УА “Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”, 2018

ЗМЕСТ

Уступ	4
Змест вучэбнага матэрыялу	6
Тэарэтычны курс	10
Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	10
Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	11
Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі	16
Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	35
Функцыянальныя стылі маўлення	44
Навуковы стыль	47
Афіцыйна-справавы стыль	51
Культура прафесійнага маўлення	56
Матэрыялы для практычных заняткаў	67
Пытанні для кантролю ведаў	90
Спіс рэкамендаванай літаратуры	91
Дадаткі	93
Дадатак А. Тэксты для перакладу	93
Дадатак Б. Узоры афармлення спіса літаратуры	100

УСТУП

Сучасная канцэпцыя падрыхтоўкі спецыялістаў заснавана на сусветнай гуманістычнай тэндэнцыі захавання і развіцця нацыянальна-культурнай самабытнасці народаў, важнейшым элементам якой выступае нацыянальная мова. Ва ўмовах білінгвізму ў Рэспубліцы Беларусь ад вышэйшай школы патрабуецца рыхтаваць не проста спецыяліста, а камунікатыўна развітую асобу, якая на дастаткова высокім узроўні магла б наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай (і не толькі) сферы.

Змест курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” арыентуе на практычнае валоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы і асэнсаванне асаблівасцей беларускай мовы ў сістэме іншых славянскіх моў, на ўсведамленне беларускай мовы як базавай каштоўнасці беларускай нацыянальнай культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа. Вывучэнне дысцыпліны накіравана на пашырэнне кругагляду, станаўленне асобы і фарміраванне светапогляду, што звязана з эфектыўнасцю будучай прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

Асноўная мэта комплексу – дапамагчы ў арганізацыі самастойнай працы студэнтаў з тэарэтычным матэрыялам пры засваенні курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, а таксама пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і да заліку. Распрацоўка можа быць выкарыстана пры вырашэнні наступных задач вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- пашырыць у студэнтаў сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае тэарэтычны і практычны раздзелы, пытанні для кантролю ведаў студэнтаў, спіс рэкамендаванай літаратуры па дысцыпліне і 2 дадаткі.

У тэарэтычным раздзеле комплексу ў адпаведнасці з тэмамі праграмы пададзены матэрыялы лекцыйнага курса, у межах якога асвятляюцца асноўныя пытанні беларускай мовы.

Практычны раздзел уключае заданні, якія прадугледжваюць рознапланавую працу студэнтаў з тэрміналагічнай лексікай, тэкстамі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі

на развіццё творчых здольнасцей. Яны дапамагаюць выхоўваць у студэнтаў пачуццё нацыянальнай і асабістай самапавагі, любоў да мастацкага слова, да духоўнай і інтэлектуальнай культуры беларусаў. Закранаюцца і праблемы беларуска-рускай інтэрферэнцыі, што з'яўляецца актуальным у наш час і з чым звязаны вялікія цяжкасці пры засваенні студэнтамі беларускай лексікі і асабліва пры непасрэдным яе выкарыстанні падчас маўлення. Матэрыялы заданняў прафесійна арыентаваныя: грунтоуюцца на матэматычнай, фізічнай, эканамічнай лексіцы, лексіцы па інфарматыцы і вылічальнай тэхніцы, галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі.

Спіс рэкамендаванай літаратуры прызначаны для выкарыстання падчас падрыхтоўкі да практычных заняткаў і заліку.

Для кантролю ведаў студэнтаў прапанаваны тэарэтычныя пытанні, а таксама навуковыя і навукова-папулярныя тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, якія змешчаны ў дадатку А.

Узоры афармлення спіса літаратуры, пададзеныя ў дадатку Б, будуць садзейнічаць замацаванню навыкаў правільнага афармлення такіх навуковых тэкстаў, як рэферат, даклад, курсавая і дыпломная праца.

Планавая колькасць аўдыторных гадзін – 34: 6 лекцыйных, 28 практычных. Вучэбна-метадычны комплекс “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” складзены на аснове вучэбнай праграмы ўстановы вышэйшай адукацыі па вучэбнай дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для спецыяльнасцей універсітэта, зацверджанай 30.05.2014, Р№ УД-у.013/баз.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей. Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI ст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX ст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі ва ўмовах адсутнасці беларускай дзяржаўнасці. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI ст.

Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай. З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30-я гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Роля жывой народнай мовы ў складванні і развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў. Звесткі з гісторыі тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гг. XX ст.

Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных формаў у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Функцыянальныя стылі маўлення. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны). Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці. Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справовага стылю і яго характэрныя асаблівасці. Публіцыстычны стыль, яго асноўныя асаблівасці. Узаемапранікненне стыляў.

Навуковы стыль. Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу). Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка мы, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складана-залежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.). Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, права і г. д. Рэальны слоўнік кожнай падмowy. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы). Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюме і інш.), агульныя патрабаванні

да напісання і афармлення іх. Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне. Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

Афіцыйна-справавы стыль. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі). Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзяяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзеяслоўнага кіравання, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі; выкарыстанне безасабовых канструкцый). Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя пісьмы і інш.), правілы іх напісання і афармлення. Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загаловак і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выказаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў. Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Культура прафесійнага маўлення. Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне. Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць. Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення. Тэхніка і выразнасць маўлення (голас і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці. Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	2	2
2	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі	2	6
3	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму		8
4	Функцыянальныя стылі маўлення	2	
5	Навуковы стыль		4
6	Афіцыйна-справавы стыль		4
7	Культура прафесійнага маўлення		4
	Усяго	34	28

ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС

УВОДЗІНЫ Ў ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Прадметам вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае кола навуковых ведаў пра сучасную беларускую мову ў яе прафесійна-камунікатыўным аспекце. Асноўнымі мэтамі дысцыпліны з’яўляюцца: выпрацоўка навыкаў свабоднага валодання беларускай мовай як інструментам прафесійнага маўлення на аснове засваення навуковай тэрміналогіі і сістэмы ведаў пра беларускую мову; вывучэнне білінгвізму і яго ўплыву на літаратурныя нормы слова- і формаўжывання; азнаямленне з асноўнымі стылямі беларускай мовы; выхаванне любові і павагі да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуцця нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

У адпаведнасці з мэтамі ставяцца наступныя задачы:

- авалодванне нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- пашырэнне у студэнтаў сістэмы ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры; выпрацоўка навыкаў правільнай, дакладнай, багатай, чыстай і выразнай мовы;

- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры краіны і ў духоўным адраджэнні нацыі;

- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Раскрыццё зместу і тэматычнае нападзенне вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такімі курсамі, як “Гісторыя Беларусі” і “Культура маўлення”. Падрыхтоўка пісьмовых рэфератаў і вусных паведамленняў паводле вызначанай тэматыкі прадугледжвае знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай і хрэстаматыйнай літаратурай.

Засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы. Важным кампанентам вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца актыўнае далучэнне да спадчыны слаўных беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навуцы, мастацтве, літаратуры.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ё СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Мова – своеасаблівы феномен культуры чалавечага грамадства. Сучасная навука лічыць мову з’явай сацыяльнай, а не біялагічнай, бо мова не перадаецца па спадчыне. Дзіця авалодвае моваю таго калектыву, у якім расце і выхоўваецца. Мова асобнага чалавека ўзнікае і развіваецца толькі ў грамадстве і пад уздзеяннем калектыву. Значыць, мова не нейчы дарунак і не вынаходства адной асобы. Гэта сацыяльная (грамадская) з’ява, а не чыста індывідуальная, бо без грамадства мова немагчымая. Як і наадварот: без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б паразумецца адзін з адным, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне.

Усе вялікія і малыя асаблівасці жыцця нашага народа (прыродныя ўмовы і геаграфія краіны, узровень народнай гаспадаркі, кантакты з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, асаблівасці мыслення і псіхікі людзей, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы паводзін, развіццё культуры і мастацтва, духоўнае жыццё) адлюстраваліся ў мове. Мова – гэта не толькі сродак зносін і сувязей, але і люстэрка жыцця ўвогуле.

Без мовы не існуе ні адна нацыя, ні адзін народ, яна з’яўляецца істотнай адзнакай этнічнага калектыву. Мова аб’ядноўвае прадстаўнікоў дадзенага народа і з’яўляецца яго адметнай адзнакай, гэта найбольш каштоўны скарб народа. Пачуццё адзінства мовы – адзін з асноўных кампанентаў нацыянальнай свядомасці. Праз родную мову адбываецца для кожнага чалавека знаёмства са светам, праз мову ажыццяўляецца непарыўная сувязь чалавека са сваім народам. Толькі чалавеку ўласціва валоданне мовай. Існуе шмат вызначэнняў сутнасці мовы. Адным з самых распаўсюджаных лічыцца наступнае: **мова** – гэта сістэма гукавых, знакавых і лексіка-граматычных сродкаў, прызначаных для зносін паміж людзьмі ў грамадстве.

Асноўнымі рысамі мовы з’яўляюцца:

1) **знакавасць** – г. зн. мова перадаецца праз пэўныя знакі (літары, іерогліфы і інш.), якія існуюць у кожнай мове і ўтвараюць знакавую сістэму;

2) **сістэмнасць** – мова складаецца з вялікай колькасці адзінак і правіл іх спалучэння, якія ўтвараюць сістэмы – фанетычную, марфемную, лексічную, марфалагічную, сінтаксічную;

3) **сацыяльны характар** – мова перш за ўсё сацыяльная з’ява, бо мове чалавек павінен навучыцца ад іншых людзей, сама па сабе яна не сфарміруецца нават у самага здольнага, але ізаляванага дзіцяці. Г. зн. без грамадства мова існаваць не можа. Мова ў аднолькавай ступені ўласціва ўсім людзям, абслугоўвае іх і выкарыстоўваецца імі раўнапраўна,

незалежна ад іх сацыяльнага паходжання, але ў адпаведнасці з іх здольнасцямі, выхаваннем, адукацыяй. Уплыў мовы на грамадства праяўляецца ў тым, што яна служыць для кожнага чалавека інструментам зносін з іншымі людзьмі;

4) **зменлівасць (дынамічнасць)** – у працэсе функцыянавання мова дастасоўваецца да таго, што патрэбна калектыву яе носьбітаў, таму мова няспынна развіваецца і самарэгулюецца: узнікаюць новыя словы, граматычныя сродкі, знікаюць або адыходзяць у пасіўны запас старыя сродкі. Змены адбываюцца на ўсіх моўных узроўнях, пачынаючы з літар і заканчваючы тэкстам.

Моўная культура беларускага народа надзвычай багатая і самабытная. Яна ўвасоблена ў поўных чароўнага характа песнях, у афарбаваных міфічнасцю легендах, паданнях і дасціпных, мудрых прыказках, у адмысловых загадках і магічна-таямнічых замовах, у трапных выслоўях і дасканалых па форме і мастацкіх якасцях казках, у творах мастацкай, навуковай літаратуры, у перакладах і г. д. Гэтыя моўныя скарбы раскрываюць нам гісторыю народа, сведчаць пра яго сацыяльны інтэлект, далучаюць нас да маральных, эстэтычных каштоўнасцей, створаных народам за стагоддзі, дапамагаюць зразумець яго філасофію, мастацкія вобразы, авалодаць сакрэтамі яго моватворчай дзейнасці. Захоўваючы духоўную спадчыну народа, замацоўваючы ў слове ўсе тое, што прынята называць культурай, мова яднае нашчадкаў і продкаў, звязвае мінулае з сучасным і будучым.

Як і іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: *літаратурнай* і *народна-дыялектнай*. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і свае формы бытавання. Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносін сярод сельскіх жыхароў. Літаратурная мова абслугоўвае розныя сферы дзейнасці беларускага народа, з'яўляецца поліфункцыянальнай. Гэта мова школы, друку, радыё, тэлебачання, літаратуры, тэатра, навукі і г. д. Літаратурная мова мае складаную і разнастайную сістэму моўных сродкаў, рэгламентавання і пісьмова замацавання нормы. Яна выступае ў вуснай і пісьмовай формах, якія разлічаны на розныя віды ўспрыняцця (слыхавое і зрокавае). Сучасны стан беларускай літаратурнай мовы – вынік працяглага і складанага працэсу яе развіцця, які непарыўна звязаны з лёсам беларускага народа.

Функцыі мовы

Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго, каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў і г. д. Аднак, ці толькі ў гэтым прызначэнне мовы? Якія яшчэ функцыі яна выконвае, рэалізуе?

Пад **функцыяй** мовы разумеюць яе прызначэнне і ролю, якую яна выконвае ў жыцці чалавека і грамадства.

Галоўная функцыя мовы – **камунікатыўная**. Яна заключаецца ў тым, што мова з’яўляецца найважнейшым сродкам чалавечых зносін. Узнікшы разам з грамадствам, мова нястомна служыць чалавеку ў розных яго занятках і патрэбах. У штодзённай моўнай практыцы людзі ўдасканалююць гэты сродак зносін, імкнуцца спазнаць яго прыроду.

Другая цэнтральная функцыя мовы – **думкафармавальная** – заключаецца ў фармаванні і фармуляванні думкі. Невыпадкова мовазнавец XIX ст. В. Гумбальт назваў мову “органам, які творыць думку”.

Сувязь чалавека з навакольным светам ажыццяўляецца праз **намінатыўную** функцыю мовы (функцыю называння рэалій і паняццяў). Знешнія прадметы становяцца ўнутраным здабыткам чалавека, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, пачуццяў, калі гэтыя прадметы атрымліваюць назвы сродкамі мовы, у першую чаргу словамі.

У свядомасці чалавека, у яго ўнутраным свеце адлюстроўваюцца знешнія рэчаіснасць, навакольны свет. Такім чынам, мова выконвае і функцыю **адлюстравання**.

Пазнавальная функцыя. Чалавечае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы. Засвойванне назапашаных чалавецтвам ведаў, практычна ўсе працэсы навучання людзей (у школах, у ВНУ і г. д.) звязаны з шырокім выкарыстаннем мовы, якая служыць галоўным сродкам атрымання, павелічэння, узбагачэння ведаў.

Мова з’яўляецца і галоўным спосабам выражэння думак і пачуццяў кожнага чалавека і тым самым выконвае **экспрэсіўную** функцыю. Праз мову перадаюцца не толькі веды, пэўныя звесткі, але і выяўляюцца адносіны да таго, хто гаворыць (яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, уменне валодаць мовай), разгортваецца ўвесь унутраны свет чалавека. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздымае настрой, дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова – што дзень ясны. Слова даражэй за золата.*

Эстэтычная функцыя ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве. Мова з'яўляецца інструментам для творчасці, а ў некаторых выпадках і сама можа быць аб'ектам творчасці.

Мова можа выступаць у якасці фактару палітыкі (напрыклад, для нацыянальнай ідэнтыфікацыі) або як сродак палітычнай і (ці) культурнай экспансіі. У гэтым заключаецца яшчэ адна функцыя мовы – *ідэалагічная*.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцяў, мэтай выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў.

Функцыянальную прыроду мае таксама і расслаенне мовы на асобныя стылі (размоўны, ці гутарковы, афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкай літаратуры), таму што кожны з іх мае сваё прызначэнне, разлічаны на выкананне пэўных функцый у акрэсленых сферах жыцця і дзейнасці чалавека. У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе найбольш аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносінаў паміж імі.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў

Колькі памятае сябе чалавецтва, заўсёды існавала вялікая колькасць моў. Лічбавыя паказчыкі, у залежнасці ад падыходаў да паняццяў мовы і дыялектаў, значна адрозніваюцца. На сённяшні дзень найбольш вывучана каля 3000 моў розных народаў Зямлі. Усяго ж навуцы вядома да 6 000 жывых і мёртвых моў. Усе мовы свету паводле генеалагічнай класіфікацыі аб'ядноўваюцца ў сем'і, а тыя – у залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабою – падзяляюцца на групы і падгрупы.

Мовазнаўства вылучае наступныя моўныя сем'і: індаеўрапейскую, фіна-ўгорскую, цюркскую, мангольскую, кітайска-тыбецкую і шэраг іншых. Вялікую цікавасць для нас уяўляе індаеўрапейская моўная сям'я (больш як 2 млрд 171 млн носьбітаў) – адна з найбольшых па колькасці носьбітаў. Да яе належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп: *індыйскую* (звыш 761 млн), уключае больш за 96 жывых моў (хіндустані, раджастані, бенгалі, біхары, цыганская і інш.) і мёртвыя мовы (ведыйская, санскрыт, пракрыты, палі); *славянскую* (больш як 290 млн), у яе складзе выдзяляюць тры падгрупы: усходнюю (беларуская, руская, украінская мовы), заходнюю (польская, чэшская, славацкая, лужыцкая, або сербска-лужыцкая, кашубская і мёртвая палабская мовы), паўднёвую (балгарская, сербская, македонская, харвацкая, славенская і мёртвая стараславянская мовы); *балтыйскую* (каля 5 млн), уключае дзве жывыя мовы – літоўскую і латышскую, а таксама мёртвую мову – прускую; *германскую* (каля

425 млн), уключае тры падгрупы: паўночнагерманскую (дацкая, шведская, нарвежская, ісландская і фарэрская мовы), заходнегерманскую (англійская, нямецкая, галандская, фламандская, ідыш, ці новаяўрэйская, мовы), усходнегерманскую (мёртвыя мовы: гоцкая, бургундская і інш.); *раманскую* (каля 576 млн), умоўна падзяляецца на тры падгрупы: цэнтральную (французская, італьянская, рэтараманская, сардзінская мовы), заходнюю (іспанская, партугальская, каталанская, правансальская мовы), усходнюю (румынская, малдаўская, мёртвая – лацінская мовы) і іншыя групы. Грэчаская, албанская і армянская мовы ўтвараюць адпаведныя самастойныя групы індаеўрапейскай сям’і моў.

Падгрупы моў славянскай групы склаліся гістарычна, іх назвы адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню славян. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян. Гэта было прыкладна з IV тысячагоддзя да н. э. па VI ст. н. э., тэрытарыяльныя межы ўключаюць прастору ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі. Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаварыць аб так званай праславянскай мове, або агульнаславянскай мове-аснове, агульнай мове ўсіх славян, фрагменты якой можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў асобных славянскіх мовах і дыялектах.

У сучасных славянскіх мовах захавалася з таго часу шмат агульнага ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Пра агульнасць паходжання славянскіх моў сведчыць вялікая колькасць аднакаранёвых слоў (роднасных): *зямля, ноч, неба, лес, слова, сіні, зіма, жыць* і інш.

З VI ст. у выніку паслаблення сувязей паміж славянскімі плямёнамі агульнаславянскае адзінства перастала існаваць. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. З блізкіх паміж сабой племянных дыялектаў склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускай, або ўсходнеславянскай.

Фарміраванне беларускай народнасці і яе мовы пачалося ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якое ўвайшлі землі сучаснай Беларусі і Украіны. У межах Маскоўскай дзяржавы склаліся руская народнасць і яе мова.

ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ. АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ.

Лексіка (грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка. Лексіка – найбольш адкрыты і пранікальны для змен раздзел мовы, таму дакладна падлічыць колькасць слоў, якія існуюць у мове, немагчыма: па самых сціпрых падліках, слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы налічвае каля паўмільёна літаратурных і дыялектных слоў.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паміж сабой паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання і, нарэшце, паводле стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з’яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі** (*lexikos* ‘слоўнікавы’ і *logos* ‘вучэнне’).

Слова як прадмет вывучэння лексікалогіі – мнагагранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* – ‘будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’).

Граматычнае значэнне слова – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слоў у мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (*дом* – назоўнік, мужчынскага роду, 1-га скланення, неадушаўлёны).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*кісларод, квадрат, алень, аловак, футбол, бяроза* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца **мнагазначнымі**. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстроўваецца тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад, *кола* ‘круг, які круціцца на восі і прыводзіць у рух павозку, які-небудзь механізм’ і ‘*перан.* група людзей, яб’яднаных якімі-небудзь сувязямі’.

Адрозніваюць **прамае** і **пераноснае** лексічнае значэнне слова. Прамае значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. Пераноснае

значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: метафара, метанімія і сінекдаха.

Метафара – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

– вонкавай формы: *шышка сасновая – шышка на галаве; востры серп – серп месяца;*

– колераў: *залаты пярсцёнак – залаты колас; чорны колер – чорны дзень, чорныя думкі, чорны намер;*

– прызначэння, функцыі: *крыло птушкі – крыло самалёта;*

– размяшчэння: *хвост рыбы – хвост поезда і інш.*

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *стаіць чалавек – стаіць добрае надвор’е, шэпчаць дзяўчаты – шэпчаць дубровы.*

Метанімія – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

– перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа – на суботніку працуе ўся школа;*

– перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў дзве талеркі – з’еў дзве талеркі (супу);*

– перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *пасаў азімых закончыўся – пасевы дружна зарунелі;*

– перанос назвы дзеяння на выканаўцаў гэтага дзеяння: *пайсці ў разведку – разведка вярнулася з задання;*

– перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра – заваявалі срэбра (медаль);*

– перанос назвы прадмета, якасці на таго, хто імі валодае: *у яго прыгожы барытон – спяваў гучны барытон;*

– перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа – чытаць Якуба Коласа.*

Сінекдаха – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

– ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага: *прыгожа цвіце сліва – з’еў смачную сліву;*

– ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем ратоў;*

– ужыванне аднаго ліку замест другога: “*Не возьме немец Масквы*”, – гаварыла цётка Тэкля (М. Парахневіч). *Не дадзім, каб новыя Хатыні ранами чарнелі на зямлі!* (Х. Жычка);

– ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка* (Г. Далідовіч);

– ужыванне назвы адзення, абутку замест назвы чалавека, яго імя ці прозвішча: *Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асяярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце* (Р. Мурашка).

Узнікшы і замацаваўшыся ў моўнай практыцы, новыя значэнні слова ўзбагачаюць мову, служаць крыніцай вобразнасці.

Сістэмныя сувязі ў лексіцы

Амонімы (грэч. *homos* ‘аднолькавы’ і *онута* ‘імя’) – словы з аднолькавым гучаннем, але розным значэннем. Напрыклад, *склад* ‘памяшканне для захоўвання тавараў, матэрыялаў і пад.’, ‘сукупнасць частак чаго-небудзь, састаў’ і ‘гук ці спалучэнне гукаў у слове, якія вымаўляюцца адным штуршком паветра пры выдыху’.

Адрозніваюць поўныя і няпоўныя амонімы. **Поўныя** амонімы – словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць ва ўсіх граматычных формах: *гасцінец*¹ (дарога) і *гасцінец*² (падарунак). Калі словы адной і той жа часціны мовы супадаюць толькі ў адной або некалькіх граматычных формах, то гэта **няпоўныя** амонімы: *адрываць*¹ (ад адрыць) і *адрываць*² (ад адарваць).

Амонімы складаюць значны пласт лексікі (іх каля 4 000) і ўзніклі наступнымі шляхамі:

1) у выніку гукавога супадзення этымалагічна розных беларускіх (уласнабеларускіх або агульнаславянскіх) слоў: *абора* ‘вяровачка для лапцей’ і *абора* ‘вялікае памяшканне для жывёлы; кароўнік’; *ласка* ‘выражэнне пяшчоты’ і *ласка* ‘невялікая драпежная жывёліна сямейства куніцавых’; *слаць* ‘адпраўляць, пасылаць’ і *слаць* ‘расцілаць, засцілаць’;

2) у выніку выпадковага супадзення спрадвечна беларускіх і запазычаных слоў: бел. *байка* ‘кароткі літаратурны твор’ і галанд. *байка* ‘мяккая баваўняная тканіна’; бел. *бор* ‘стары сасновы лес’, лац. *бор* ‘хімічны элемент’, ням. *бор* ‘сварло для лячэння зубоў’; бел. *лава* ‘прадмет сялянскай мэблі’, іт. *лава* ‘вулканічная маса’, польс. *лава* ‘баявы парадак конніцы’;

3) у выніку выпадковага супадзення слоў з розных моў: грэч. *грыф* ‘драпежная птушка’, ням. *грыф* ‘дэталі струннага музычнага інструмента’, фр. *грыф* ‘штэмпельны адбітак чыйго-небудзь подпісу’;

4) амонімы, запазычаныя з якой-небудзь адной мовы. Напр.: фр. *міна* ‘выбуховы снарад’ і ‘выраз твару’; англ. *танк* ‘баявая бронемашына на гусенічным хаду’ і ‘спецыяльны бак для захоўвання і транспарціроўкі вадкасцей’ і інш.

Ад амонімаў трэба адрозніваць групы слоў, сумежныя з імі, – амаформы, амафоны і амографы:

1) **амаформы** – словы, якія адносяцца да розных часцін мовы, супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах (*вусны* як назоўнік са значэннем ‘губы’ і *вусны* як прыметнік са значэннем ‘непісьмовы’);

2) **амафоны** – гэтыя словы, якія супадаюць у гучанні і адрозніваюцца ў напісанні (*казка – каска, плод – плот, везці – весці, колас – Колас*);

3) **амографы** – словы, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску (*прыклад – прыклад, кара – карá, капáць – капаць, каса – касá*).

Існуюць таксама і **міжмоўныя** амонімы – словы розных моў, аднолькавыя ці блізкія па гучанні, але розныя па значэнні. Прыкладзём некалькі прыкладаў беларуска-рускіх міжмоўных амонімаў: бел. *маніць* – ‘хлусіць, абманваць’ і рус. *манить* – ‘клікаць, зваць’; бел. *адказаць* – ‘сказаць, адазвацца’ і рус. *отказать* – ‘адмовіць’; бел. *краска* – ‘кветка’ і рус. *краска* – ‘фарба’.

Сінонімы (грэч. *synonimos* ‘аднайменны’) – словы, якія па-рознаму гучаць, але поўнасьцю ці часткова супадаюць па значэнні: *аднолькавы, роўны, раўназначны, аднатыпны, аднастайны; дадаваць, дабаўляць, дакладаць, падкідаць, папаўняць, падсыпаць, падліваць* і пад.

Група сінонімаў утварае сінанімічны рад, у якім першае месца займае асноўнае, апорнае, найбольш ужывальнае слова – дамінанта (у сінанімічным радзе *балота, багна, дрыгва, твань, алёс, імішара* дамінантнае слова *балота*).

Выдзяляюць наступныя тыпы сінонімаў: **семантычныя** (адрозніваюцца дадатковымі семантычнымі адценнямі): *бяда, няшчасце, ліха, гора; стылістычныя (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай): *волат* (кніжн.), *здаравяк* (разм.), *бугай* (разм.-груб.) і **кантэкстуальныя** (сінанімічнымі бываюць у пэўным кантэксце): *бурліць, кіпіць (жыццё)*.*

Як адну з разнавіднасцей сінонімаў разглядаюць **эўфемізмы** (ад грэч. *euphemia* ‘гавару ветліва’). Гэта словы і выразы, што служаць для замены такіх абазначэнняў, якія ў пэўных сітуацыях уяўляюцца таму, хто гаворыць, занадта грубымі, рэзкімі, непрыстойнымі: замест *спазняецца* гавораць *затрымліваецца, пад мухай* замест *п’яны, папрасілі* замест *выгналі, поўны* замест *тоўсты* і інш. Сваімі каранямі эўфемізмы адыходзяць у далёкае мінулае. Іх узнікненне цесна звязана з лексічным

табу – забаронай у першабытных народаў ужываць словы, што служылі назвамі багоў і духаў, смерці, хвароб, некаторых жывёл, сонца, агню і пад.

Антонімы (грэч. *anti* ‘супраць’, *опута* ‘імя’) – пары слоў з супрацьлеглым значэннем: *густы* – *рэдкі*, *гнуць* – *выпроставаць*, *большасць* – *меншасць*, *натуральны* – *штучны* і інш.

Антонімы могуць абазначаць прасторавыя і часавыя паняцці (*неба* – *зямля*, *верх* – *ніз*, *дзень* – *ноч*, *поўдзень* – *поўнач*, *пачатак* – *заканчэнне*, *імгненне* – *вечнасць* і інш.); пачуцці, эмоцыі, настрой, стан чалавека (*шчаслівы* – *няшчасны*, *любоў* – *нянавісць*, *актыўнасць* – *пасіўнасць*, *вяселосць* – *паныласць*, *смеласць* – *баязлівасць*, *удача* – *няўдача*, *упэўненасць* – *няўпэўненасць* і інш.); стан прыроды (*світанне* – *змярканне*, *мароз* – *спёка*, *усход* – *захад*, *шторм* – *штыль* і інш.); якасць і ацэнку (*трывалы* – *нетрывалы*, *якасны* – *няякасны*, *станоўчы* – *адмоўны* і інш.) і г. д.

Паводле структуры антонімы бываюць **аднакаранёвыя** (*праўда* – *няпраўда*, *згода* – *нязгода*) і **рознакаранёвыя** (*сіла* – *слабасць*, *радасць* – *гора*). У мастацкіх і публіцыстычных творах часам выкарыстоўваюцца **кантэкстуальныя** антонімы, супрацьлегласць якіх выяўляецца толькі ў кантэксце: *Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной* (прыказка).

Паронімы (грэч. *para* ‘каля’ і *опута* ‘імя’) – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя сваім гучаннем і напісаннем і розныя па значэнні: *адрасант* – ‘той, хто пасылае паштовае адпраўленне’ і *адрасат* – ‘той, каму адрасавана паштовае адпраўленне’; *нататка* – ‘кароткі запіс для памяці’ і *натацыя* – ‘настаўленне, павучанне’; *дыпламат* – службовая асоба, упаўнаважаная ўрадам для зносін, перагавораў з замежнымі дзяржавамі’ і *дыпламант* – удзельнік конкурсу, агляду і пад., узнагароджаны дыпламам’ Паранімічнымі парамі могуць быць як спрадвечна беларускія словы (*сыты* – *сытны*), так і запазычаныя (*абанент* – *абанемент*).

Сам факт падобнага гучання недастатковы для таго, каб выступаць прыметай параніміі, заўсёды трэба прымаць пад увагу і структуру слоў. Інакш паранімамі акажуцца словы тыпу *лабарант* – *лабірынт*, *абстракцыя* – *абструкцыя*.

Паронімы ўваходзяць у склад літаратурнай або спецыяльнай лексікі. Яны не могуць узаемамяняцца без змены сэнсу выказвання, і гэта адрознівае іх ад варыянтаў. Прымета блізкасці (але не аднолькавасці) гучання дазваляе адмежаваць іх ад амонімаў. Сутнасць адрознення паранімаў ад сінонімаў заключаецца ў аднакаранёвай агульнасці членаў паранімічнай пары і абазначэнні не проста семантычна розных слоў, але часам і процілеглых.

Структурная падобнасць слоў стварае ўмовы для іх змяшэння ў працэсе моўнай практыкі, а гэта прыводзіць да лексічных памылак. Такія

памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі і спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Лексіка беларускай мовы ў залежнасці ад характару функцыянавання дзеліцца на дзве вялікія групы – агульнаўжывальную і абмежаваную сферай ужытку. У першую групу ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх не абмежавана ні тэрыторыяй распаўсюджвання, ні родам дзейнасці людзей; яны складаюць аснову слоўнікавага складу беларускай мовы. Значэнне такіх слоў зразумела кожнаму носьбіту мовы: *новы, дабро, бег, ісці, дзіця, вада, жыццё, чырвоны, лічыць, дом, прыгожы, трава* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, выкарыстанне якіх абмежавана: 1) мясцовасцю (дыялектная лексіка); 2) родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка); 3) прафесіяй (спецыяльная лексіка).

Дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі: *запан* ‘фартух’, *чыравікі* ‘чаравікі’, *цяртуха* ‘тоўчаная бульба’, *абножыцца* ‘натаміць ногі’, *медвэдыны* ‘ажыны’, *тутацька* ‘тут’, *прылабуньвацца* ‘прытуляцца да каго-ці чаго-небудзь’ і інш. Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

Жаргонныя словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб’яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых, студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы: *аўтамат* ‘залік за працу на практычных занятках’, *тачка* ‘аўтамабіль’, *хвост* ‘акадэмічная запазычанасць’, *клёва* ‘вельмі добра’. Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца *арго* (франц. *argot* ‘замкнуты, нядзейсны’) – мова сацыяльна замкнутых груп грамадства (зладзеяў, жабракоў, турэмшчыкаў і інш.). Гэта засакрэчаная мова, вядомая толькі вузкаму колу людзей. Асобныя аргатызмы атрымліваюць распаўсюджанне за межамі арго: *блатны, макрушнік, пяро (нож)*,

раскалоцца, шухер, фраер і пад., але пры гэтым яны практычна пераходзяць у разрад прастамоўнай лексікі. Ужыванне жаргоннай лексікі робіць маўленне не толькі грубым, непрыстойным, але і нехайным, невыразным, ацэньваецца як рэзка адмоўная з’ява, якая сведчыць пра прымітыўнасць мыслення, нізкі культурны ўзровень развіцця асобы.

Спецыяльную лексіку ўжываюць і разумеюць толькі людзі пэўнай спецыяльнасці: *опта-электронны, планіметрыя, люмінесцэнтны* і інш.

Спецыяльная лексіка

Да спецыяльнай лексікі адносяцца словы, што ўжываюцца прадстаўнікамі пэўнай спецыяльнасці ці галіны навукі. У разрад гэтай групы лексікі абмежаванага ўжывання ўваходзяць тэрміны, наменклатурныя і прафесійныя словы (прафесіяналізмы).

Слова “**тэрміналогія**” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1. Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў. Напрыклад, *тэхнічная тэрміналогія, матэматычная тэрміналогія, тэрміналогія эканомікі*.

2. Раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузка-спецыяльныя тэрміны. **Агульнанавуковыя тэрміны** – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, мэтазгоднасць, фарміраванне, дэталізацыя, элемент, лабараторыя, метады, даследаваць, функцыя, працэс. Міжнавуковыя тэрміны* ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). **Вузкаспецыяльныя тэрміны** – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін: *матрыца, мікрапрацэсар, дэнамінал, аксіяматыка, арккосінус, скалярны* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў, тэрміны належаць навуковаму стылю, у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар.

Адзначым, што ў слоўніках навуковыя тэрміны пазначаюцца спецыяльнымі паметамі паводле пэўнай навукі: батаніка (бат.), хімія (хім.), медыцына (мед.) і інш.

Тэрміны адрозніваюцца ад агульналітаратурных слоў наяўнасцю спецыфічных рысаў.

1. Словы агульнай лексікі засвойваюцца людзьмі па меры іх авалодвання мовай. Тэрміны патрабуюць спецыяльных ведаў і падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры. Напрыклад, тэрміны *дыфузія, малекулярна-кінетычная тэорыя, альфа-промі, закон Малюса* павінны быць вядомы тым, хто вывучае фізіку.

2. Адназначнасць тэрміна (у межах свайго тэрміналагічнага поля). Кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы ці тэхніцы.

3. Сістэмнасць – кожны тэрмін з’яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, якая абмежавана адной галіной навукі; толькі ў межах гэтай сістэмы тэрмін выяўляе сваю сутнасць.

4. Адсутнасць канатацый – лексічнае значэнне тэрміна не павінна ўтрымліваць эмацыянальнасць, ацэначнасць, экспрэсію.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, звёнамі якой з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Акрамя пералічаных вышэй якасцей, якімі павінен валодаць тэрмін, неабходна адзначыць такія, як адсутнасць дублетаў, магчымасць утвараць вытворныя словы і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчаляроў, акцёраў, пlyingаў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *бучы, таптухі, кашалі, крыгі*; для сталяроў звычайнымі з’яўляюцца словы *гарбач, зензубель, калёўка, дарожнік, фуганак* і пад.; у залежнасці ад прызначэння цесляры адрозніваюць розныя віды гэбляў: *гарбач, калёўка, штап*.

Прафесіяналізмы займаюць значнае месца ў сферы інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, асабліва ў маўленні вузкіх спецыялістаў, а таксама моладзі, якая ў большай ступені і часцей, чым людзі старэйшага ўзросту, мае дачыненне да камп’ютарнай тэхнікі і інфармацыйных тэхналогій. Словы накшталт *глюк, гугліць, венік, вінт, клава, лагаць, комп, мыла, скінуць, траян, юзэр* і інш. трывала ўвайшлі ў жыццё кожнага чалавека, які карыстаецца камп’ютарам. Новае лексічнае значэнне набылі і такія словы,

як *мазгі* ‘аператыўная памяць’, *раяль* ‘клавіятура’, *сетка* ‘Інтэрнэт’, *гектар* ‘гігабайт інфармацыі’ і нш.

Па сутнасці сваёй прафесіяналізмы – гэта слэнгавае (жаргоннае) слова, якое замяняе афіцыйна прызнаны тэрмін. Дзякуючы сцісласці, лаканічнасці і здольнасці выражаць іранічна-жартаўлівыя адносіны яны папулярныя сярод рознаўзроставак карыстальнікаў.

Значную ролю ў папаўненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вывучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Наменклатура – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абазначэння яе аб’ектаў (у адрозненні ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад, матэматычныя тэрміны *тэарэма*, *аксіёма*, *доказы* і матэматычная наменклатура – назвы канкрэтных тэарэм (*Піфагора*, *Ферма*); (бат. *крушына ломкая*, *верас звычайны*, *таполя чорная*, *хвоя звычайная*), (спарт. *дзюдо*, *бокс*, *каратэ*). У сферы інфарматыкі існуе паняцце, выражанае тэрмінам *мова праграмавання*, – гэта ‘мова, прызначаная для прадстаўлення машынных праграм. Прызначаная для генеравання альбо напісання праграм’. Разам з тым існуе больш за 2 500 канкрэтных моў праграмавання: *ада*, *алгол*, *бэйсік*, *джава*, *дэлфі*, *модула*, *паскаль*, *сімула*, *фартран* і інш.

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з т. зв. *тэрміналагізацыяй* агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (расліна і захворванне), *барабан* (інструмент і дэталі машыны), *вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.). Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з’яўляюцца **метафарызацыя** (перанос назвы агульнавядомага прадмета адбываецца на аснове падабенства формы, колеру, унутраных якасцей, функцый, з’яў і інш., напрыклад: *арэшак* ‘плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы’ і *арэшак* ‘гатунак каменнага вугалю’) і **метанімізацыя** (перанос назвы адбываецца на аснове сумежнасці, напрыклад: *выцяжка* ‘прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў’ і *выцяжка* ‘рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або

жывёльнай тканкі з дапамогай якой-небудзь вадкасці; экстракт'; *кукуруза* 'аднагадовая расліна сямейства злакавых' і *кукуруза* 'зерне гэтай расліны').

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з'яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў, якая адрознівае іх ад словазлучэнняў агульналітаратурнай мовы, у тым, што ім ўласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прымету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г. д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *вектарны здабытак, геаметрычная прапорцыя, перыяд функцыі, парадак квадратычнай формы, узвядзенне ў ступень, жанр алгебраічнай функцыі, закон інерцыі квадратычных формаў* і пад.

Марфалагічны спосаб – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей.

▪ **Суфіксальны** (у тым ліку нульсуфіксальны) з'яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў **-ізм-** (**-ызм-**), **-эзм-**, **-янств-** (**-іянств-**), **-ій** (**-ый**), **-іт-**, **-еўск-** (**-ск-**), **-ўств-**, **-ав-** (*Хрыстос – хрысціянства, Канфуцый – канфуцыянства, Эйнштэйн – эйнштэйнін*, *Калумбія – калумбіт, Брайль – брайлеўскі шрыфт*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў **-нн-**, **-енн-**, **-эnn-**, **-онн-** для абазначэння працэсаў (*даследаванне, акругленне, вылічэнне, абсталяванне* і інш.), суфікса **-к-** для абазначэння прадметнасці (*насадка, наладка, падрыхтоўка, загартоўка*), суфікса **-нік-** (*замяняльнік, мнагаграннік*); суфікса **-асць** (*паралельнасць, хібнасць*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (*абмер, адбор, бег, рух, зрээ, дзель*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў **-ізм-**, **-ізафікацы-(я)**, **-фікацы-(я)**, **-іст-**, **-аж-**, **-ацы-(я)** і інш. (*гістарызм, газіфікацыя, праграміст, шпажыст, хімізацыя*).

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі **-цель-** не маюць пашырэння, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі **-нік-**, **-льнік-**: *показатель – паказнік, а не паказацель, преобразователь – пераўтваральнік, а не пераўтварацель*.

У некаторых прыметніках замест запазычаных **-аль(н)-**, **-яль(н)-**, **-іль(н)-** выкарыстоўваецца суфікс **-н-**: *функциональный – функцыйны, полиномиальный – паліномны*. Пераважна выкарыстоўваецца суфіксы **-ав-(-ов-, -ев-)** (параўнальна з суфіксам **-н-**): *выборочный – выбаркавы (выбарачны); блочный – блокавы (блочны)*.

▪ **Прэфіксальны** (прыставачны) спосаб:

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў: **ультра-**, **экстра-**, **супер-**, **інтэр-**, **анты-**, **дэ-** і інш. (*ультрагук, ультравірусы, ультрамарын, экстраардынарны, контрпрыклад*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў **без-**, **проці-**, **звыш-**, **не-**, **у-**, **ва-**, **за-**, **ад-**, якія часта служаць і для ўтварэння тэрмінаў-антонімаў (*падгрупа, суадносінны, процідзеянне, уваходны бок – выходны бок*).

▪ **Прэфіксальна-суфіксальны** спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжасабовы, процілеглы, зазямленне, адсотка*).

▪ **Аснова- і словаскладанне** – таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

– пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: **бія-**, **-граф**, **-графія**, **-лог**, **-логія**, **макра-**, **мікра-**, **-фон**, **аэра-**, **астра-**, **-мер**, **-трон**, **аўта-**, **-фон**, **-стат**, **электра-**, **авія-**, **метр-**, **відэа-** і інш. (*хрэналогія, антыкрызісны, мікрапрацэсар, аўтограф, секундамер*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх асноў (*самавыхаванне, маларазумелы, супрацьпастаўленне, архівасховішча*).

▪ **Складанасуфіксальны** – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, левабаковы, роўналежны* і інш.

▪ **Абрэвіяцыя** – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *перфакарты, ПК* (перасанальны камп'ютар), *міні-ЭВМ, НАД* (найбольшы агульны дзельнік), *ГІС* (гібрыдная інтэгральная схема), *ФАП* (фонд алгарытмаў і праграм) і інш.

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з’яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стогадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII ст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўзгадаць аб узнікненні і развіцці пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзелавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць аб шырокім выкарыстанні пісьма на Русі і з’яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 г. у Віцебску, якая адносіцца да XIII–XIV ст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць. Калі ты прадаў адзенне, то купі мне жыта за 6 грыўняў.*

XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана і з больш шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з’яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

Далейшае развіццё мовы беларускай народнасці адбывалася ў межах Вялікага Княства Літоўскага.

У 1517 г. вядомы беларускі асветнік Ф. Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”) на стараславянскай мове. Затым ў Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці – у лексіцы

тэрміналагічнага характару (*даремный, дорослый, досконалий, збройный, листь, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне прадоўжылі выдатныя кнігадрукары Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Д. Лянчыцкі, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII ст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. у Беларусі ўзнікла, а к сярэдзіне XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, расшырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII ст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельска-гаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі выдадзены 24 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццйна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з’явілася распрацоўка

тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII ст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Шмат новых тэрмінаў прыйшло з кніжнай лексікі новай беларускай мовы. Аднак многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы* і інш. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей*.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, скорасць, ступень, уяўны*. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася

ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне)*.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і г. д. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии” (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (Мінск, 1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для “Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка”. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 50-я гг. пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнню тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізуючую дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 60–70-я гг. ХХ ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванню пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэарэтычных асноў і методыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развітацю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980 да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з'яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласціваю тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

З другой паловы 1990-х гг. адбываецца пераразмеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку беларускамоўная тэрміналогія абслугоўвае, у асноўным, толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, гісторыю, грамадазнаўства.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальным умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць паміж нацыянальна арыентаванай і міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры.

Беларуская лексікаграфія

Лексікаграфія (грэч. *lexikos* ‘які датычыць слова’ і *grapho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV ст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – вытлумачэнні

асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы рускі гласарый, датаваны 1282 г., які апісваў 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы – гэта “Лексіс” Л. Зізанія (1596) і “Лексіконь” П. Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізанія, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У **энцыклапедычных** (грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкі, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў дванаццаці тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Міфалогія беларусаў” (2011), выдадзены персанальныя энцыклапедычныя даведнікі “Янка Купала” (1986), “Францыск Скарына і яго час” (1988) і інш.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць універсальнымі і галіновымі. Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (1969–1975), “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (КЭ БССР; 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” здзейсніла выданне ўніверсальнай 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых здымкаў, карт, схем. Больш за 5 тыс. артыкулаў змешчана ў аднатомнай энцыклапедыі

“Беларусь” – усебаковым, дакладным даведніку пра гісторыю, эканоміку, культуру, літаратуру, мастацтва, навуку, адукацыю.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993); “Беларуская мова” (1994); “Мысліцелі і асветнікі Беларусі X–XIX ст.” (1995).

Лінгвістычныя (лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца **перакладнымі** слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца акадэмічныя “Беларуска-рускі слоўнік” у двух тамах (2-е выд., 1988–1989), “Англа-беларуска-рускі слоўнік” (1989), “Нямецка-беларуска-рускі слоўнік” (1988).

У аднамоўных слоўніках падаюцца або растлумачваюцца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксце. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запазычанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1977–1983) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко (3-е выд., 2002), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” А. Булыкі (2-е выд., 2008) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў, **дыялектныя** (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе паграніччы. Ужо надрукавана каля дваццаці беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005) П. Сцяцко, “Палескі слоўнік” (2000) І. Кучука, А. Малюка і інш.

Гістарычныя слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох, напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” (вып. 1–31: А–С, 1982–2013), выданне якога працягваецца.

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–13: А–Т, 1978–2010, выданне працягваецца).

У **слоўніках устарэлых слоў** тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” (2005) А. Макарэвіча, “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў” (2007) С. Струкавай і інш.

У **фразеалагічных** слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне: “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” (1973) Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах (2-е выд. 2008) І. Лепешава.

У **арфаграфічных** і **арфаэпічных** слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў: “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. Лукашанца (3-е выд. 2012).

Марфемныя слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы): “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (2-е выд., 1989) А. Бардовіча, Л. Шакуна.

У слоўніках **сінонімаў** сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў). Напрыклад, “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” (1976) М. Клышкі, “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” (2004) С. Шведава.

Слоўнікі **паронімаў** і **амонімаў** дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з бліжкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як беларускай, так і рускай моў: “Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў беларускай мовы” (1994) С. Грабчыкава, “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987) Г. Арашонкавай і В. Лемцюговай.

У **антрапанімічных** слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад, “Слоўнік асабовых імён” (1965 г.) М. Судніка, “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3, 1966–1982) М. Бірылы.

У **тапанімічных** рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне: “Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай

вобласці” (1986), “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках, напрыклад, “Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі” (1996) А. Скікевіча, У. Шчура, “Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы” (1988) М. Пазнякова і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, “Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ” (1993) Т. Сухой, Р. Еўдакімавай, В. Трацякевіча, “Руска-беларускі слоўнік матэматычнай тэрміналогіі” (1991) В. Ахраменкі, “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” (1992) І. Бурак, Т. Піліповіч, “Руска-беларускі фізічны слоўнік” (1994) У. Самайлюковіча, У. Пазняка, А. Сабалеўскага і інш.

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БЛІНГВІЗМУ

Сутнасць і асаблівасці білінгвізму

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання іншых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў.

Білінгвізм (лац. *bi-* ‘два’, *lingua* ‘мова’), або двухмоўе – гэта валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта *шматмоўе* або *полілінгвізм*. Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта *індывідуальны* білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра *калектыўны* білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта *нацыянальны* білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (напрыклад, у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад другой (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра *чысты* білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць

ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта **змешаны** білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носьбітам мовы няроднай мовы на **рэцэптыўны** (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), **рэпрадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і **прадуктыўны** (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

У розных сацыяльных, прафесійных групах людзей двухмоўе выяўляецца па-рознаму. Адна з яго праяў – школа, якая ў значнай ступені прадвызначае карціну валодання дзвюма мовамі ў краіне. За апошняе дзесяцігоддзе кірунак вывучэння беларускай і рускай моў мяняўся спачатку ў бок рэзкага павелічэння колькасці школ з беларускай мовай навучання, потым – амаль у процілеглы бок. Так, з пачатку 1990-х да 1995 г. колькасць школ, у якіх першакласнікі вучыліся на беларускай мове, павялічылася да 76 %, што амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва. Аднак пасля рэфэрэндуму 1995 г., які ўзаконіў двухмоўе, колькасць школ з беларускай мовай навучання скарацілася.

На ступень валодання беларускай і рускай мовамі моцна ўздзейнічае пазашкольнае моўнае асяроддзе, дзе большасць людзей, асабліва ў гарадах, гавораць па-руску. Таму ў дзяцей літаратурная беларуская мова, якая выкарыстоўваецца пастаянна, – з’ява рэдкая. Да таго ж і многія настаўнікі, што выкладаюць беларускую мову, выступаюць прадстаўнікамі білінгвізму, які можна вызначыць як **прафесійна арыентаваны (абумоўлены)**. На ўроках – па-беларуску, па-за школай – па-руску. Прафесійна арыентаваны білінгвізм назіраецца і ў іншых сферах жыцця краіны. Напрыклад, у тэатры, дзе актёры на сцэне выкарыстоўваюць беларускую мову, а па-за тэатрам – рускую. Тое самае можна сказаць пра многіх дыктараў радыё, тэлебачання, якія карыстаюцца беларускай мовай толькі ў сваіх праграмах. Білінгвізм з рускай мовай у якасці толькі мовы прафесіі – з’ява нетыповая для Беларусі.

У сітуацыі двухмоўяў на тэрыторыі Беларусі ўзнікла і функцыянуе такая лінгвістычная з’ява, як **трасянка**, прамежкая форма змешанага маўлення, своеасаблівы моўны гібрыд.

Назва ўяўляе тэрміналагічную метафару, створаную ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай тэрміналогіі. Трасянка – гэта сумесь сена з саломай для кармлення жывё-

лы, якая па якасці моцна саступала сёму. Калі ў гаспадра не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Сэнс “недабраякасная сумесь” і быў перанесены ў моўную сферу.

Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў. Гэта сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы трасянку адрознівае поўная адсутнасць норм: беларускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і ўяўляе сабой механічнае змяшэнне розных моўных элементаў. Акрамя таго, трасянка характарызуецца малой прадказальнасцю. З’яўленне тых ці іншых слоў у вялікай ступені залежыць ад канкрэтных умоў камунікацыі. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове трасянкі ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г. зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. Параўн.: трас. *гавару* – рус. *говорю* – бел. *кажу*; трас. – *заработаў* – рус. *заработал* – бел. *зарабіў*. Сітуацыя двухмоўяў патрабуе пэўных намаганняў пры засваенні норм рускай і беларускай літаратурнай моў. Значна лягчэй з пункту гледжання неадукаванага чалавека выкарыстоўваць своеасаблівы моўны “гібрыд”. Часцей за ўсё трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым ці беларускамоўным асяроддзі і апынуліся ў іншых умовах у сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статуса і інш.

Як з’ява выключна індывідуальная, трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы т.зв. прамым метадам, г. зн. у працэсе моўных зносін з носьбітамі, а не ў працэсе паступовага навучання.

Такім чынам, трасянка – гэта паўмова, яна ненарматыўная, узнікае і функцыянуе стыхійна, рэалізуецца выключна ў вусным маўленні, пераважае ў гарадскіх сітуацыях камунікацыі.

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, розныя тыпы двухмоўя і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытнарускую эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што датычыцца беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызувалася як шматмоўная.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская.

Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** (лац. *inter* ‘паміж’, *ferens, ierentis* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Яно выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (**фанетычная** інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г. д.;

– акцэнтацыю (**акцэнтная** інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: *за́ борт* (замест *за бо́рт*), *глі́няны* (замест *гліня́ны*), *адзі́наццаць* (замест *адзіна́ццаць*), *спіна́* (замест *спіна*) і г. д.;

– лексіку (**лексічная** інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благодару* (бел. *дзякуй*), *кірпіч* (бел. *цэгла*), *пасловіца* (бел. *прыказка*);

– словаўтварэнне (**словаўтваральная** інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *по-человечьи* (*по-человечески*); ці ў беларускім маўленні білінгваў *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрыпшы* (*ахрыплы*), *кантраліраваць* (*кантраляваць*);

– марфалогію (**марфалагічная** інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме; напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль* замест *золотая медаль*, *порванный шинель* замест *порванная шинель*), канчаткі назоўнікаў (*озёры* замест *озёра*, *окны* замест *окна*), *для абмена* замест *для абмену*, *стане прадзядулай* замест *стане прадзядулем*, *у маём доме* замест *у маім доме*) і г. д.;

– сінтаксіс (*сінтаксічная* інтэрферэнцыя), перанос з адной мовы ў маўленне на другой мове мадэляў пабудовы словазлучэнняў і сказаў: *два першых намесніка, спыніліся ў трох кіламетрах, ісці па снегу* (правільна па-беларуску: *два першыя намеснікі, спыніліся за тры кіламетры, ісці па снезе*).

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай

Ва ўмовах масавага беларуска-рускага двухмоўя вельмі важна вызначыць тыя рысы, якімі характарызуецца беларуская мова ў параўнанні з рускай.

І. Фанетычныя асаблівасці.

1. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз’], [ц’] адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’], [т’], так званае “дзекаанне” і “цэкаанне”: *день – дзень, дитя – дзіця, дюдод – дзюдод, делить – дзяліць, тело – цела*. Беларускім [дз] і [ц] уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д’], [т’].

2. Наяўнасць прыстаўнога зычнага [в] (зрэдку [г]) перад пачатковым [о], [у] (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове: *вока, вокны, восень, вугал, вуліца* і адсутнасць прыстаўнога [в] ([г]) у рускай мове (*окна, осень, угол, улица*).

3. Зычны [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *парадак, матэрыя, алгарытм, матрыца, рэзбі, рызыка*.

4. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: *галава – галоўны, здаровы – здароўе*. У рускай мове [в] захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, заздравная, главный, соврать*, а перад глухімі зычнымі і на канцы слова чаргуецца з [ф]: *тра[ф]ка, [ф]перёд, [ф]сегда*.

5. Зычны [д] у прыназоўніку і прыстаўцы ад- вымаўляецца як [д] перад усімі звонкімі, у тым ліку і перад санорнымі [в], [й], [л], [м], [н], [р]: *адвесці, адламаць, адрэзаць, ад рукі, ад іх [ад йіх], ад’ехаць [адйэхац’]*. У рускай мове адпаведна вымаўляецца [т]: *отвести, отломать, отрезать*.

6. Наяўнасць прыстаўных галосных [і], [а] перад пачатковымі санорнымі [р], [л], [м], калі пасля санорных ідзе які-небудзь іншы зычны: *іржавы, ільняны, імкненне, імгла, аржаны*.

7. Чаргаванне ў беларускай мове складоў *ро, ло, ле* з адпаведнымі *ры, лы, лі*: *кроў – крыві, гром – грывоты, глотка – глытаць*.

8. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі *серада, вораг, палон, сорам, галоўны, сярэдні, узнагарода* адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі *среда, враг, плен, срам, главный, средний, награда*.

9. Наяўнасць у беларускай мове так званая “якання” (пераход галосных [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у [а], што на пісьме абазначаецца літарай **я**): *аксіёма – аксіяматыка, весці – вяду, верх – вяршыня, мераць – вымяраць*.

10. Наяўнасць афрыкатаў **дж** і **дз** як самастойных гукаў: *хаджу, дзяленне, падзяка, дзвесце*.

11. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному: *горад, гіпотэза, нага, гектар*.

12. Падаўжэнне зычных у беларускай мове, за выключэннем губных і зычнага [р], якое ўзнікла ў выніку асіміляцыі (прыпадабнення) гэтымі зычнымі гука [j]: *веселье – вяселле, жыцье – жыццё, ночьюю – ноччу, мышью – мышшу*.

13. Націскному галоснаму [э] (е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае [о] (ё) у рускай мове: *несёшь [нес’ош], идешь [ид’ош]*.

14. Захаванне цвёрдага вымаўлення зычных [д] і [т] у словах іншамойнага паходжання перад галоснымі: *тэатр, тэма, тэарэма, дыск, дырэктар, дэкрэт, студэнт*.

15. Захаванне мяккага вымаўлення этымалагічнага [ц’] перад мяккім [в’]: *цвісці, цвік, цвіркаць*.

16. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, розніца, роўнасць, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне **ро**, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася **ра**: *разум, разніца, равенство*.

17. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу (*мый, шый, крый, лі, бі, ві*) і абвеснага ладу (*мыю, шыю, крыю*) вымаўляюцца галосныя [ы], [і]. У рускай мове ім адпавядаюць [о], [е]: *мой, мою, шей, пей, лей*. Так вымаўляюцца галосныя і ў прыметніках, і ў словах прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *такі, пусты, тупы* (у беларускай мове); *такой, пустой, тупой* (у рускай мове).

18. Наяўнасць чаргавання канцавых зычных [г], [к], [х] з адпаведнымі [з], [ц], [с] у назоўніках давальнага і меснага склонаў 1-га скланення і меснага склонаў 2-га скланення: *дарога – дарозе, нага – назе, рука – у руцэ, страх – страсе*.

19. Злучнік і часціца і пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: *сястра й брат, добра й хутка, а я й не гаварыла*. У рускай мове такога змянення няма.

II. Марфалагічныя асаблівасці.

1. Род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы: *жаль, боль, гармонік, накіп, медаль, палын, пыл, сабака, стэп, шынель, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Зразумела, што часцей назіраюцца родавыя несупадзенні, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род), *пытанне* (ніякі род) і *вопрос* (мужчынскі род), *лицо* (ніякі род) і *твар* (мужчынскі род).

2. Пэўныя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (добрае, чорнае, чырвонае), *бяліла* (густое, сінтэтычнае), *дзверы* (шырокія, новыя), *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (хорошие, черные, красные), *белила* (густые, синтетические), *дверь* (новая, широкая).

3. Даволі частае ўжыванне клічнай формы назоўнікаў 2-га скланення для выражэння зваротку: *браце, дружа, сынку*.

4. Уніфікаваная форма назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку ў беларускай мове: канчаткі **-і, -ы**, (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, палі, заданні, пытанні*), толькі словы тыпу *армянін* маюць канчаток **-е** (*армяне*). У рускай мове – **-и, -ы** (*столы, ученики*), **-а, -я** (*леса, учителя*), **[-ьја]** (*сучья, братья, сыновья*), **-е** (*армяне*).

5. Наяўнасць у назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку канчаткаў **-аў (-яў)**: *бітваў, забойстваў, брытваў*. У рускай мове *битв, убийств, бритв*.

6. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія належаць да першага скланення (*дзядзька, ваявода, бацька, стараста*), у некаторых склонах маюць формы назоўнікаў другога скланення: *бацька – бацьку, дзядзька – дзядзьку* (давальны і месны склоны адзіночнага ліку), *бацька – бацькам, мужчына – мужчынам* (творны склон адзіночнага ліку). У рускай мове – *воеводе, старосте; воеводой, старостой*.

7. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы **-эйш-, -ейш-, -ш-** і з’яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за брата, прыгажэйшая за яе, дабрэйшыя за іншых; другі раздзел карацейшы за першы*. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені закасцяная, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *шире, умнее, талантливее, сильнее*.

8. Ужыванне формы назоўнага склону множнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4: *чатыры важныя перамогі, дзве трэція, тры сёмыя*.

9. Асобныя формы скланення лічэбнікаў *два, дзве* для мужчынскага і жаночага роду ў адрозненне ад рускай мовы: *двух братьев – двух сестер; двух братоў – дзвюх сяцёр*.

10. Нескланяльнасць лічэбнікаў *дзевяноста, паўтары, паўтара*.

11. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў **-учы, -ачы**: *гаворачы, пішучы, робячы*. У рускай мове ім адпавядаюць дзеепрыслоўі з суфіксамі **-а (-я)**: *идя, неся, читая*. Беларускія дзеепрыслоўі на **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – закасцяненыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*ідучы, робячы*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* – закасцяненыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*ида, неса – идя, неся*).

12. У беларускай мове ўтвораны і ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, ліць* (*б'ючы, п'ючы, льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы, рэжучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), **-ўш-**, **-ш-**. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*поступающий, обвиняющий, расходившийся, ответивший*). У беларускай мове сказам з дзеепрыметнікамі такога тыпу адпавядаюць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай: *поступающий на юридический факультет – які паступае на юрыдычны факультэт*.

III. Сінтаксічныя асаблівасці.

Сінтаксіс (як раздзел граматыкі) вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Словы ў словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю дапасавання, прымыкання і кіравання. Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання, для якіх характэрны шэраг спецыфічных рыс. Некаторыя з іх:

1. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачаць, дараваць* – спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі давальнага склону: *дзякаваць сястры, дараваць сябру, прабачце мне*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, простить товарища, извините меня*.

2. Дзеясловы *жартаваць, смяцца, кпіць, здэкавацца, глуміцца, рагатаць* кіруюць родным склонам з прыназоўнікам з: *жартаваць з дзіцяці, насміхацца з сяброўкі*, а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам над: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*.

3. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і пад. і волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае

значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *-на*: *ісці на ваду, паслаць на сястру*. Калі названья дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі ягады, грыбы, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам *у*: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправит за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

4. Дзеясловы са значэннем дзеяння ці стану (*хадзіць, лятаць, сустракацца, бачыцца* і пад.) кіруюць месным склонам назоўнікаў з прыназоўнікам *на*: *хадзіць на вечарах, бачыцца на суботах, сустракацца на выхадных*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам *по*: *ходит по вечерам, видется по субботам, встречаются по выходным*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца* і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *о (об)*: *говорит о погоде, думают о весне, беспокоиться о родителях*.

6. У словазлучэннях з галоўным словам – прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*: *больше за яго, старэйшы за сястру, хутчэй за ўсіх*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старше сестры, быстрее всех*.

7. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніўся з Марынай, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женился на Марине, женили на нелюбимой*.

8. У беларускай мове больш пашыраны аднасастаўныя няпэўна-асабовыя сказы: бел. *дом пабудавалі* – рус. *дом построен*.

9. Лічэбнікі *два, тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў назоўным склоне множнага ліку: *два дакументы, тры пастановы, чатыры банкі* (рус.: *два документа, три постановления, четыре банка*).

10. Значэнне прыналежнасці ў беларускай мове выражаецца значна часцей, чым у рускай мове, прыналежнымі прыметнікамі: *мужаў аўтамабіль, дырэктараў дом* (рус.: *автомобиль мужа, дом директора*).

11. Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам **за**: *за тры крокі ад мяне, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняцце тэксту: чытанне, запаміnanне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль мовы (ад лац. *stilus* ‘палачка для пісьма’) – разнавіднасць звязнага маўлення, якая абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін. З улікам моўных зносін функцыянальныя стылі падзяляюцца на *кніжныя* (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі) і *гутарковыя*. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

Гутарковы стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікацыйнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі ў час асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы або размоўны стыль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак, шкандыбаць, шалёхацца*), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*велік, лаба, курсач, абітура, Сан Саныч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г. д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запаса, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінонімамі, якія з высокай

хуткасцю змяняюць адно другое, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічкамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здрава! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, абое рабое*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца: таму што прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яднікаў.

Станоўчай рысай вуснага стылю з'яўляецца магчымасць выправіць сказанае, дапоўніць або значна змяніць, таму што мы спантанна падбіраем неабходныя моўныя сродкі.

Мастацкі стыль выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор і інш.). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, глядача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэначных формаў розных часцін мовы, усемагчымых сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і т. п. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго спосаб выражэння думкі, уласны погляд, бачанне рэчаіснасці.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміналагічныя паняцці і інш. Аўтарская мастацкая мова – выразная, багатая і непаўторная.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі – інфармацыі і ўздзеяння. Па-першае, менавіта з крыніц публіцыстычных сродкаў мы чэрпаем навіны штодзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выходзіць, заклікаць і інш.

Мова публіцыстыкі вызначаецца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавыя ведамствы, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца

і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустрэкаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*.

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў. Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захацаца пачуць, пачытаць, успрыняць.

Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастановаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Дзелавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, дэкрэты і пагадненні і г. д. Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразаў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з’яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з’яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, з аб’яў даведваемся, дзе і калі адбудзецца сход ці нарада, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж установамі, дзяржавамі.

У гэксце дакументаў значная колькасць спецыяльных слоў-тэрмінаў, аддзяяслоўных назоўнікаў: *баланс, калькуляцыя, сабекошт, рэнтабельнасць, узгадненне, грыф зацверджання*. Не дапускаецца ўжыванне прастамоўных, дыялектных, жаргонных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова адпавядае агульналітаратурным нормам. Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца ўстойлівасцю, дакладнасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выразаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў часам зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

Навуковы стыль фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль

падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

Найбольш агульнымі ўласцівасцямі навуковага стылю з'яўляюцца аб'ектыўнасць, дакладнасць, лагічнасць, і абстрактнасць выкладання.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Функцыя навуковага маўлення заключаецца ў доказным выкладзе матэрыялу, паведамленні і тлумачэнні новых фактаў, вынікаў навуковых даследаванняў. Навуковы тэкст нясе інфармацыю, выкладзеную лагічна, сцісла, аб'ектыўна, неэмацыянальна.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы дадзенага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульнанавуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. Аперацыя (ад лац. *operatio* 'дзеянне') – 1) 'закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)'; 'асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)'; 2) 'асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*'; 3) 'у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)'.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *самба, пенальці, дыскваліфікацыя, каратэ* і інш.).

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні, формулы, схемы, графікі (*ст., г, км, %*). Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі -нн-, -енн- (-энн-), -анн- са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, адлюстраванне* і інш.).

Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняючых паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняючага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб'екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання і інш.* Адметнай рысай навуковага стылю з'яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў. Напрыклад: *У матэматыцы шырока выкарыстоўваюцца працэсы абстрагавання розных ступеняў, а метады атрымання вынікаў заснаваны выключна на базе лагічных меркаванняў (законаў).*

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (мат. *бярнуліеў, беселеў*; фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрый, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, метадык, тэорый і пад. (напрыклад, *мадэль Сміта, індэкс Нільсана, працэс Кроля*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *натуральныя каардынаты, мнагамерны інтэграл, лінейная залежнасць* і інш.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб'ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад: *Асноўнае адрозненне вылічальнай матэматыкі заключаецца ў тым, што пры вырашэнні вылічальных задач чалавек аперуе машыннымі лікамі, якія з'яўляюцца дыскрэтнай праекцыяй рэчыўных лікаў на канкрэтную архітэктuru камп'ютара.*

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пыталныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад, у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне, доказ. Прысутнічаюць такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку* і інш. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладнены аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Напрыклад: *Энергетычныя ўзроўні часціцы, якая мае магнітны момант, у знешнім магнітным полі расшчапляюцца на магнітныя падузроўні, кожнаму з якіх адпавядае пэўная арыентацыя магнітнага моманту адносна поля (БелЭн); З папірусаў відаць, што ў Старажытным Егіпце зналі чатыры дзеянні з дробамі, плошчы прасцейшых геаметрычных фігур (прамавугольніка, трохвугольніка, трапецыі), а таксама ўмелі прыблізна вылічваць плошчу круга; прычым ролю ліку іграў лік $(16 : 9)^2 = 3,16\dots$, а часам проста лік 3 (Д. Стройка). Аднародныя члены сказа вакарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівацей, з'яў.*

Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

Навуковы тэкст – гэта вынік маўленчай або мысліцельнай дзейнасці асобы, які фіксуецца пісьмова ці выкладаецца вусна. Усе структурныя элементы навуковага тэксту (абзацы, параграфы, тэмы, раздзелы) павінны аб'ядноўвацца ў адзінае цэлае не толькі агульнай назвай, загалоўкам, але і стылявым адзінствам, мэтанакіраванасцю разгортвання доказнага зместу.

Навуковыя тэксты розных жанраў будуцца па адзінай лагічнай схеме: тэзіс – доказ – вывады.

Тэзіс – гэта сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання. Тэзіс уключае ў сябе прадмет гаворкі і аналізуемую прымету. Доказам тэзіса з'яўляюцца аргументы (давады, якія прыводзяцца ў доказ), калькасць якіх залежыць ад жанру і аб'ёму навуковага тэксту. Аргументацыя павінна суправаджацца ілюстрацыямі – прыкладамі, якія пацвярджаюць вылучаныя тэарэтычныя палажэнні. Навуковы тэкст завяршаецца вывадамі, у якіх утрымліваецца аналітычная адзнака праведзенага даследавання і вызначаюцца перспектывы далейшага навуковага пошуку.

Сістэма жанраў навуковай літаратуры

Жанр – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з'яўляецца адной з найбольш багатых: артыкул, рэцэнзія, анатацыя, рэферат, водгук, манаграфія, даклад, рэзюмэ, справаздача і інш.

Рэферат – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказаць свае ўласныя меркаванні і адносіны да асвятляемай праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Рэферат можа быць *рэпрадуктыўным* (аднаўляе тэкст першаснага тэксту) і *прадуктыўны* (утрымлівае крытычнае або творчае асэнсаванне рэферыруемай крыніцы).

Па колькасці рэферуемых першасных дакументаў рэфераты падзяляюцца на *манаграфічныя* (складзеныя па адным дакуменце) і *аглядныя* (па некалькіх крыніцах на адну тэму).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на *агульныя* (выкладаюць змест дакумента агульна, разлічаны на шырокае кола

чытачоў) і *спецыялізаваныя* (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць тры асноўныя кампаненты: бібліяграфічнае апісанне, уласна рэфератыўны тэкст, даведачны апарат.

Рэферат мае пэўную кампазіцыю:

– уступ (указваюцца выхадныя дадзеныя тэксту, звесткі аб аўтары, раскрываецца сэнс назвы работы, чаму яна прысвечана);

– пералік асноўных пытанняў і праблем, пра якія паведамляецца ў першакрыніцы;

– аналіз самых важных пытанняў, якія ўтрымліваюцца ў тэксце-арыгінале.

– агульны вывад аб значэнні ўсёй тэмы або праблемы тэксту.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціслы жанр, як анатацыя, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з'яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. *Анатацыя* – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху і г. д.

Выкладанню зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і *рэзюмэ*. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. У сучасны момант выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць у справах або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

Тэзісы – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія коратка перадаюць асноўныя думкі лекцыі, даклада, артыкула і інш. Неабходна яшчэ адзначыць, што тэзісы бываюць другаснымі і арыгінальнымі. *Другасныя* тэзісы пішуцца з мэтай выдзялення галоўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, навуковага артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, аспірантам). *Арыгінальныя* тэзісы пішуцца як першасны тэкст да будучых выступленняў (на семінары, канферэнцыі і пад.). Такія тэзісы публікуюцца ў спецыяльных зборніках.

Рэцэнзія – артыкул, у якім даюцца ўсебаковы аналіз і ацэнка навуковага твора.

Водзыў – навуковая праца, у якой аўтар дзеліцца сваімі ўражаннямі аб навуковай працы іншага аўтара, пры гэтым не ставіць перад сабой мэты ўсебакова ахарактарызаваць змест і навуковую структуру.

Навуковы стыль па сваіх функцыянальных і моўных якасцях набліжаецца да афіцыйна-справавога, бо іх аб'ядноўвае пераважна пісьмовая маналагічная форма існавання, сцісласць і неэмацыянальнасць у перадачы зместу. Узаемазвязаныя стылі выкарыстоўваюць значную колькасць абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пазбягаюць слоў пераноснага значэння, змяшчаюць сказы з прамым парадкам слоў, аднароднымі і адасобленымі членамі.

АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент (лац. *documentum* 'павучальны прыклад, пасведчанне') – матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прастору і часе. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і назапашванне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, прававая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіатуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў: большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, падрыхтаваць да эксплуатацыі, аб'явіць падзяку, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасадак, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах і інш. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў, г. зн. асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтар дакумента. Ім можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а

Ў рэквізіт уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад, статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіятуру, сімвал, хаця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: “*Атлант*”, “*Керамін*”, “*Прамень*”, “*МАЗ*”.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць аб адрозненні склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня – Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам *-а (-я)* набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: Д. *Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; Т. *Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

- усе прозвішчы з націскным канчаткам *-о*: *Ралькó, Чуйкó, Жылкó*;
- усе прозвішчы з канчаткам *-ых (-іх)*: *Сяды́х, Чарны́х, Барана́вых*;
- прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Паўловіч, Корань, Навумчык, Кавальчук*.

У сучасным беларускім справаводстве назіраецца актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль назіраецца ўжыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, працэнты – адсоткі*.

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Не сустракаюцца клічныя сказы, так як стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыя.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са справаводствам, але мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

Афіцыйна-дзелавыя дакументы і паперы

Распіска – дакумент, які пацвярджае факт атрымання ўстановай альбо пэўнай асобай важных дакументаў, матэрыяльных каштоўнасцей (грошай, рэчаў, кніг і інш.). У праве распіска з’яўляецца адным з відаў пісьмовых доказаў. Яна – сродак уліку матэрыяльных каштоўнасцей або сведчанне таго, што пэўны дакумент уручаны ў тэрмін і па прызначэнні. Неабходнымі рэквізітамі распіскі з’яўляюцца: 1) назва дакумента; 2) хто

атрымаў; 3) ад каго атрымаў; 4) што атрымаў (пералік каштоўнасцяў, іх колькасць пішуцца словамі і лічбамі); 5) з якой мэтай; 6) дата, подпіс.

Распіска складаецца ў адным экзэмпляры і захоўваецца як каштоўны дакумент. Да прыкладу:

Распіска

Я, Фёдараў Іван Васільевіч, атрымаў ад Шалевіча Ігара Алегавіча 2 (дзве) тысячы долараў на набыццё аўтамабіля. Абавязуюся вярнуць пазначаную суму да 10 мая 2017 г.

10 лістапада 2016 г.

Подпіс

Даверанасць – пісьмова аформленае ўпаўнаважанне, якое выдаецца адной асобай (давернікам) другой асобе (даверанаму) для прад’яўлення перад трэцяй асобай з мэтай здзяйснення пэўных юрыдычных дзеянняў. Рэквізітамі даверанасці з’яўляюцца: 1) указанне ўстанова, якая давярае, або прозвішча, імя і імя па бацьку таго, хто давярае; 2) пасада, прозвішча, імя і імя па бацьку таго, каму давяраюць; 3) што і адкуль трэба атрымаць; 4) дата і подпіс.

У тых выпадках, калі даверанасць выдаецца ўстановай, яна падпісваецца яе кіраўніком. Калі ж даверанасць афармляецца прыватнай асобай, яе подпіс павінен быць засведчаны ў натарыяльным парадку ці па месцы працы альбо вучобы (у аддзеле кадраў, канцылярыі або дэканаце). Да прыкладу:

Даверанасць

Я, Карповіч Віктар Іванавіч, студэнт 4-га курса геаграфічнага факультэта дзённай формы навучання Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта, давяраю студэнтцы 3-га курса філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка атрымаць на пошце пасылку, дасланую на маё імя.

19 снежня 2017 г.

Подпіс

Подпіс студэнта Карповіч В.І. сведчу.

Дэкан факультэта фізічнага выхавання

БрДУ імя А.С. Пушкіна

19.12.2017

Подпіс

М.П.

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны афіцыйныя звесткі пра жыццёвы шлях, напісаныя ад першай асобы. Агульнымі патрабаваннямі да аўтабіяграфіі з’яўляюцца:

1) указанне прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння; 3) сацыяльнае становішча; 4) кароткі выклад галоўных этапаў жыцця: гады вучобы, працоўнай і грамадскай дзейнасці. У канцы тэксту ставіцца дата (злева) і подпіс (справа).

Да прыкладу:

Аўтабіяграфія

Я, Барсукоў Уладзімір Андрэевіч, нарадзіўся ў 1972 г. у вёсцы Бярозаўка Слонімскага р-на Гродзенскай вобл. у сялянскай сям'і. Бацька, Барсукоў Андрэй Сцяпанавіч, працуе ў калгасе трактарыстам, маці, Барсукова Галіна Мікалаеўна, – галоўным эканамістам. Мой брат Васіль – студэнт гістарычнага факультэта БДУ.

У 1979 г. я пайшоў вучыцца ў Бярозаўскую сярэднюю школу, якую скончыў у 1990 г. У тым жа годзе паступіў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт на юрыдычны факультэт на спецыяльнасць “Дзяржаўная эканоміка і кіраванне”. Пасля заканчэння вучобы ў 1995 г. быў прызваны ў армію. Пасля дэмабілізацыі ў 1997 г. уладкаваўся на працу ў Фрунзенскі РАУС г. Мінска, працаваў на пасадзе інспектара. У 2002 г. быў пераведзены на працу ў г. Гродна.

Сямейнае становішча – халасты.

25 лістапада 2017 г.

Подпіс

Рэзюмэ – сучасны жанр афіцыйна-дзелавога стылю; пісьмовы тэкст з кароткай інфармацыяй пра сябе, які складаецца чалавекам, што шукае работу, для наступнай прапановы работадаўцу.

Рэзюмэ складаецца наступным чынам:

1. Слова “Рэзюмэ” не пішацца, загалоўкам дакумента з’яўляюцца прозвішча, імя, імя па бацьку, выдзеленыя адпаведным шрыфтам.

2. Асабістыя дадзеныя: дата і месца нараджэння, грамадзянства, сямейнае становішча; калі ёсць дзеці, указаць дату іх нараджэння.

3. Указваецца дакладны дамашні адрас, тэлефон або іншы сродак адваротнай сувязі.

4. Мэта, з якой пішацца рэзюмэ: г. зн. пасада, якую хоча атрымаць суіскальнік.

5. Адукацыя: характарызуецца апісаннем кожнага факта: указваецца дата пачатку і заканчэння навучальнай установы. Калі адукацыя праходзіла па некалькіх ступенях, то спачатку ўказваецца самая высокая ступень, г. зн. звесткі падаюцца ў адваротным храналагічным парадку.

6. Вопыт работы адлюстроўваецца інфарматыўна: указваецца месца работы (пачынаецца з апошняга і далей у адваротным парадку), пасада,

стаж работы на дадзенай пасадзе. Абсалютная паўната звестак не абавязковая: саіскальнік мае права выдзеліць тую частку сваёй практычнай дзейнасці, якая з’яўляецца важнай для прапаноўваемай вакансіі. Прафесійнае навучанне можа быць звязана з вывучэннем замежнай мовы, авалодваннем камп’ютарам (спецыяльныя курсы, практыка, стажыроўкі за мяжой і г. д.).

7. Якасці асобы.

8. Захапленні.

9. Дата складання рэзюмэ.

Да прыкладу:

КОВАЛЬ МАРЫНА ВАСІЛЬЕЎНА

Асабістыя дадзеныя: Дата нараджэння: 21.09.1984.
Сямейнае становішча: замужам.
Грамадзянка Рэспублікі Беларусь.
Адрас: г. Мінск, вул. Першамайская, д. 115, кв. 76.
Тэл. 8-029-345-88-65
E-mail: Koval-MV@tut.by

Мэта: Атрыманне пасады бухгалтара.

Адукацыя: Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, г. Мінск.
Бухгалтарскі ўлік, аналіз і кантроль (2004 – 2009),
Мінскі дзяржаўны машынабудаўнічы каледж –
эканоміка і арганізацыя вытворчасці – эканаміст
(2001 – 2004).

Вопыт работы: Арганізацыя ААТ “Агат-электрамеханічны завод”.
Перыяд працы з 2009 да 2015 г. Пасада – бухгалтар.
Функцыі: поўнае вядзенне бухгалтарскага і падатковага ўліку завода, авансавыя справаздачы, праца з банкамі.

Якасці асобы: Здольная да навучання, уважлівая, мэтанакіраваная, неканфліктная, адказна стаўлюся да выканання працоўных абавязкаў, маю жаданне працаваць і атрымліваць новы вопыт. Не маю шкодных звычак.

Захапленні: Веласпорт.

25.11.2017 г.

Подпіс

Аб’ява звычайна даецца, калі неабходна абвясціць, што адбудзецца нейкае мерапрыемства (сход, дыспут, сустрэча з пісьменнікамі, канферэнцыя, заняткі гуртка, семінар, фестываль і г. д.). Яна вывешваецца на відным месцы. У кожнай аб’яве дакладна называецца дата, час і месца

правядзення мерапрыемства. Унізе, з правага боку, звычайна паказваецца, хто робіць аб'яву.

Да прыкладу:

Аб'ява

23 студзеня 2018 года ў 18.00 у актавай зале вучэбнага корпуса па вул. Міцкевіча, 8 адбудзецца сход членаў студэнцкага прафкама Установы адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”.

Старшыня прафкама студэнтаў П.П. Нічыпарчык

Заява пішацца пры неабходнасці афіцыйнага звароту да афіцыйнай асобы, ва ўстанову, грамадскую арганізацыю. У гэтым дакуменце звычайна просяць вырашыць якое-небудзь пытанне (прыняць на вучобу ці работу, у члены арганізацыі і т. п.).

Зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установа ці пасада, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы; пасля – прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву. Пры неабходнасці ўказваецца яго пасада і хатні адрас. Праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішуць слова Заява. Праз радок, з абзаца пачынаецца тэкст заявы. Калі да заявы прыкладаюцца дакументы (даведкі, копіі пасведчанняў, рэкамедацыі, акты і інш.), то ў канцы асноўнага тэксту звычайна ідзе іх пералік.

На заяве ўнізе злева праз адзін-два радкі ад асноўнага тэксту ставяць дату, а справа, на гэтым жа радку – подпіс.

*Дэкану гістарычнага факультэта
Установы адукацыі “Брэсцкі
дзяржаўны ўніверсітэт імя
А.С. Пушкіна”
дацэнту Тараненка В.П.*

*Лунь Аксаны Сяргееўны,
студэнткі I курса 14 групы
гістарычнага факультэта*

Заява

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць зімовую залікова-экзаменацыйную сесію ў сувязі з тым, што ў час сесіі я павінна знаходзіцца на чарговым лячэнні.

Даведкі аб стане здароўя дадаюцца.

12.11.2017 г.

Подпіс

Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджэнне тых ці іншых фактаў. Узор напісання:

Да прыкладу:

Даведка

Апейка Віталь Сяргеевіч з'яўляецца студэнтам першага курса дзённага аддзялення інжынерна-фізічнага факультэта УА «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы».

Даведка выдадзена для падачы ва Упраўленне ўнутраных спраў Ленінскага раёна г. Гродна.

Дэкан факультэта

(подпіс)

А.Д. Клімовіч

У тлумачальнай запісцы мы раскрываем, тлумачым прычыну нейкіх сваіх дзеянняў, учынкаў і г. д.

Да прыкладу:

Тлумачальная запіска

Я, Рамановіч Вадзім Раманавіч, студэнт 3 курса фізіка-матэматычнага факультэта не з'явіўся на суботнік, таму што быў хворы.

Медыцынская даведка дадаецца.

22 красавіка 2017 г.

(подпіс)

В.Р. Рамановіч

КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Культура нашага маўлення грунтуецца на веданні сістэмы мовы: марфалогіі, сінтаксісу, словаўтварэння, фанетыкі і інш. Мы выкарыстоўваем моўныя сродкі адпаведна ўмовам зносін і ўзроставым асаблівасцям, тэме і стылю, задачам і зместу. Толькі грунтоўна ведаючы мову можна адрозніць факты літаратурнай і дыялектнай, унармаванай і стылістычна зніжанай формы.

Тэрміны “мова” і “маўленне” звычайна выкарыстоўваюцца як вельмі блізкія, хаця паміж імі існуе пэўнае адрозненне: **мова** – гэта цэласная сістэма гукаў, марфем, слоў, словазлучэнняў і сказаў, якія абазначаюць рэчаіснасць; **маўленне** – гэта працэс моўных зносін паміж людзьмі, перадача думак з дапамогай моўных сродкаў, г. зн. праз мову. Мова – з’ява сацыяльная, калектыўная, а маўленне можа быць індывідуальным, асабістым, яно забяспечвае моўны працэс.

Наша жыццё ідзе наперад, змяняючыся даволі хутка і дынамічна. Усе штодзённыя змены адлюстроўваюцца, фіксуюцца, тлумачацца, набываюць назвы ў мове. Але мова мае свае ўнутраныя законы, патрабаванні, якім павінна падпарадкоўвацца. Вядома, што ў адрозненне ад дыялектнай мовы літаратурная з'яўляецца ўнармаванай, стабільнай, апрацаванай.

Асноўнымі кампанентамі культуры маўлення лічацца наступныя камунікатыўныя якасці: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, выразнасць, багацце.

Правільнасць маўлення

Цэнтральная камунікатыўная якасць маўлення – гэта правільнасць. Яна патрабуе падпарадкавання адзінак мовы правілам або нормам. Правільным або беспамылковым лічыцца маўленне, якое не дапускае парушэння абавязковых норм літаратурнай мовы: арфаэпічных, арфаграфічных, акцэнталагічных, пунктуацыйных, лексічных, словаўтваральных, марфалагічных, сінтаксічных, стылістычных, фразеалагічных.

Арфаэпічныя нормы – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Дадзеныя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і спалучэнняў у межах слоў. Напрыклад, беларусам уласцівы такія цвёрды гук, як [ч] (у рускай мове вымаўляецца мякка): *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбны* (у рускай мове вымаўляецца і цвёрда, і мякка).

У нацыянальнай літаратурнай мове напісанне можа супадаць з вымаўленнем або не супадаць. Напрыклад: *снег, цяжкі, зарад*. Для некаторых формаў існуюць варыянты: *калодзеж і калодзезь, канешне і канечне*. У складанай сітуацыі двухмоўя (білінгвізму) нярэдка парушаюцца арфаэпічныя нормы: беларусам характэрна вымаўленне зацвярдзелых зычных, своеасаблівае вымаўленне гука [г], дзеканне, асімілятыўная або суседняя мяккасць і інш. Такія фанетычныя рысы вельмі ўстойлівыя і могуць захоўвацца ўсё жыццё.

Арфаграфічныя нормы – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз'], [т] – [ц'], [й] і [ў]), глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання разам, асобна і праз дэфіс і г. д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *энергія* (бел.) – *энергия* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.).

Акцэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад – прыклад, рассыпаць – рассыпаць, пазнаю – пазнаю, раса – раса*.

Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы: правільна вымаўляць *кіламетр, дакумент, чатырнаццаць, дагавор*, а няправільна – *кілометр, дакумент, чатырнаццаць, дэгавар*. Асобнае месца адводзіцца лагічнаму націску, які інтанацыйна выдзяляе важнае слова ці спалучэнне з мэтай сканцэнтравання на ім увагу.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Ва ўсіх славянскіх мовах правілы сучаснай пунктуацыі аднолькавыя, яны даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

Лексічныя нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне, улічваць мнагазначнасць, сінанімічнасць. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць*, *напружанне* ці *напружанасць*, *сяліба* ці *сядзіба*.

Словаўтваральныя нормы – гэта правільнасць утварэння слоў асноўнымі спосабамі, правільнасць падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы – датэрміновы, запісаць – запіс, поле – палявы, рабочы чалавек – рабочы*.

Марфалагічныя нормы – правільнасць формаўтварэння і словазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Напрыклад, неабходна адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправільная дробь* (рус.), *пыл* (бел.) – *пыль* (рус.), *подпіс* (бел.) – *подпись* (рус.). Марфалагічныя нормы з’яўляюцца даволі стабільнымі, але могуць парушацца людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам дыялектнай або рускай мовы.

Сінтаксічныя нормы – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Напрыклад, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

Стылістычныя нормы – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Выконваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна змес-

ту, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца іншымі стылямі, асабліва вуснымі.

Фразеалагічныя нормы – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэта адпаведнасць выбару фразеалагізмаў, веданне іх значэння. Нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *балючае месца, тут як тут, душа ў душу, кату па пяту, на свае вочы, язык да Кіева давядзе, малыя дзеткі – малыя бедкі* і інш.

Правільнасць маўлення – асноўная рыса пісьмовай мовы, якая ўласціва найперш такім стылям, як навуковы, афіцыйна-справавы і публіцыстычны. Парушэнне нормаў правільнасці недапушчальна ў гэтых стылях, таму што мова навукі, справаводства, сродкаў масавай інфармацыі – узорная мова, якая не дапускае недакладнасці, бязграмацкасці, некампетэнтнасці, недасведчанасці.

Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны маўленчай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормаўмі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, нескажоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і т. п. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы паронімы тыпу *ганаровы – ганарысты, балотны і балоцісты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх

спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці* ці *ўласцівасці*, *рухомасць* ці *рух*, *выкарыстоўваць* ці *прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны штодзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама не перашкаджае, а, наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму*, *што*; *для таго*, *каб*; *то* і інш. Адно недакладна ўжытае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (заключэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абапіраецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб'ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і т. п.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб'ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г. д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэтая камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

Дарэчнасць маўлення

Маўленне з'яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з'яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту,

сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечвае сэнсавае адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематываванае змешванне адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстаць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб'екта, апанента.

Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, так як недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумваць асаблівасці размовы з суб'ектамі, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальная і стылявая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з'яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асабіста-псіхалагічныя рысы, настрой суб'екта, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з важнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

Чысціня маўлення

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

- дьялектызмаў або мясцовых слоў (*ровар, балён, бярэць, гавора, пасоля, багон*);
- прастамоўных слоў і выказаў (*скапыціцца, балбатаць, тудою*);
- таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, так, значыць, вось*);
- жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, жэсць, здаць хвасты, мульт*);
- канцылярызмаў і ўстойлівых выказаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне*);
- індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў і наватвораў (*чао, о-кей, капут, задзіночанне*);
- русізмаў (*дрэўні, цірэ, вучыцель*) і інш.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *індывідуальны графік, у асобе, на падставе*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дьялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час наадварот характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дьялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Багацце і выразнасць маўлення

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з'яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як ад-

настайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным стылях, але і ў іншых стылях, паколькі гэтая камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Выразнасць цесна звязана з багаццем маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікацыйных якасцяў. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

Асновы маўленчага этыкету і культуры зносінаў

Асновай культуры маўлення з'яўляецца правільнасць (веданне і дакладнае выкарыстанне літаратурных нормаў мовы), а таксама ўменне чалавека выбіраць і сумленна ўжываць тыя элементы адзінай сістэмы моўных сродкаў, якія дазваляюць прамоўцу найлепшым чынам забяспечыць дасягненне мэты камунікацыі. Асновай жа маўленчага этыкету і культуры зносінаў з'яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзінаў у самых розных жыццёвых сітуацыях.

Маўленчыя паводзіны рэгулююцца маўленчым этыкетам. *Маўленчы этыкет* – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзінаў ва ўстойлівых сітуацыях зносінаў (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і г. д.), а таксама сістэма маўленчых формул

камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамаі маралі. Правілы маўленчых паводзінаў, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'яседнікам.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемінаў, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні і развітанні: *Дзень добры! Добры вечар! Дабранач! Прывітанне! Вітаю Вас! Як жывяце? Як маецеся? Як Ваша здароўе? Як сябе адчуваеце?*

Просьбы: *Калі ласка! Зрабіце ласку! Будзьце ласкавы!*

Словы падзякі: *Дзякую вам! Вельмі (Шчыра) удзячны вам!*

Запрашэнні: *Сардэчна запрашаем! Калі ласка (Заходзьце, сядайце, частуйцеся і інш)! Дазвольце вас запрасіць на свята! Не забывайце нас! Не забывайцеся на нас! Наведвайце нас часцей! Наведвайцеся часцей!*

Пажаданні: *Заставайцеся здаровы! Будзьце (Бывайце здаровы)! Добрага вам здароўя! Усяго добрага (Найлепшага)! Шчасліва! Шчаслівай дарогі! Ідзіце здаровы! Да скорай (хуткай) сустрэчы! Да спаткання! Да пабачэння! Шчасліва вярнуцца! Хлеб-соль! Смачна есці! Смачна снедаць (вячэраць)! Памагай Бог! Спору ў працы! Скорай напраўкі! Скарэй напраўляцца! На здароўе! Вялікі расці!*

Прабачэнні: *Даруйце (прабачце, выбачайце), калі ласка! Не крыўдуйце! Няма за што! Прабачце, калі што не так!*

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносінаў вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з'яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма 1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей

1. *Данішыце сказы, дапоўніўшы іх інфармацыяй.*

1) Беларуская мова адносіцца да ... моўнай сям’і ... групы ... падгрупы. 2) На тэрыторыі Беларусі ў XI–XII ст. існавалі такія буйныя цэнтры старажытнага пісьменства, як 3) На працягу XIV ст. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад 4) Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як 5) У ... годзе Варшаўскі Сейм канстатуе, што ў справаводстве Княства ўсе дакументы павінны складацца на польскай мове. 6) У ... годзе загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. 7)) У ... годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у БССР”, паводле якога беларуская мова стала

2. *Назва Беларусь (Белая Русь) вядома з далёкай старажытнасці. Раскажыце (вуснае дамашняе заданне), якія існуюць меркаванні адносна таго, чаму так называецца наш край. (Выкарастайце наступныя крыніцы: Этнаграфія беларусаў. Мінск, 1985; Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мінск, 1970. – Т. 2; Тарасаў, К. Чаму Белая Русь – Белая? // Крыніца. – 1988. – № 1; Сагановіч, Г. Найменне Бацькаўшчыны // ЛіМ. – 1988. – 23 верасня і інш.).*

3. *Якіх славурых беларускіх асветнікаў вы ведаеце? Лёс ці дзейнасць каго з іх былі звязаны з Брэстчынай? Падрыхтуйце паведамленне пра аднаго з вядомых асветнікаў Беларусі.*

4. *Перакладзіце пісьмова на беларускую мову выказванне К. Паўстоўскага. Выкажыце вашы адносіны да роднай мовы.*

По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі

5. *Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў дадзеных сказах? Вызначце граматычнае значэнне выдзеленых слоў.*

1. Масавая рассылка рэкламных аб'яў па электроннай пошце без згоды на гэта атрымальніка. 2. Накіраваны прасталінейны адрэзак, які мае вызначаную даўжыню і кірунак. 3. Раздзел матэматыкі пра суадносіны старон і вуглоў у трохвугольніку. 4. Навука аб уласцівасцях, формах і будове матэрыі (рэчыва і поля), найбольш агульных законах яе руху і пераўтварэнняў. 5. Праграма, якая кіруе работай перыферыйнага абсталявання. 6. Змяненне формы ці аб'ёму цела. 7. Палажэнне, якое не патрабуе доказу, відавочная ісціна. 8. Замкнутая крывая, усе пункты якой аднолькава аддалены ад цэнтра. 9. Адзінка вымярэння адлегласці, роўная 1/10 частцы сантыметра. 10. Інфармацыйная сетка сусветнага маштабу, доступ да якой ажыццяўляецца з дапамогай мадэма і камунікацыйнага праграманага абсталявання. 11. Скалярная фізічная велічыня, што характарызуе сярэднюю кінетычную энергію часціц макраскапічнай сістэмы, якая знаходзіцца ў стане тэрмадынамічнай раўнавагі.

6. *Знайдзіце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы маюць аднолькавае лексічнае значэнне.*

Адказаў на пытанне – **адказаў** матор. **Люты** звер – **люты** чалавек. **Цяжкае** пытанне – **цяжкі** груз. **Сухое** сена – **сухая** зямля. **Пісьмовы** стол – **дыетычны** стол. **Чэрпаць** вяду – **чэрпаць** веды. **Светлы** касцюм – **светлы** месяц. **Жалезныя** цвікі – **жалезныя** нервы. **Хімічная рэакцыя** – **палітычная рэакцыя**.

7. *Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі такім чынам, каб паказаць, што гэтыя назоўнікі з'яўляюцца мнагазначнымі.*

Зямля, канал, каманда, корань, маса, акустыка, фігура, плюс.

8. *Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.*

Халоднае паветра, **светлая** сукенка, дзяўчынка **плача**, **салодкі** хлеб, **хвост** рыбы, **крык** дзяцей, матуля **ўсміхаецца**, **залаты** пярсцёнак, **шырокае** поле, **чорная** ноч, **каменны** вугаль, **цёплы** дзень, людзі **гамоняць**, **здорае** сэрца, бацька **ідзе**.

9. *Знайдзіце ў сказах сінонімы і вызначце іх функцыю (дазваляюць пазбегнуць аднастайнасці, удакладняюць значэнне, надаюць паведамленню экспрэсію і эмацыянальнасць).*

1. Зноўку ступаю знаёмымі сцежкамі, тымі, што крочыў на золку заўжды (Р. Барадулін). 2. Падышоўшы пад акно, стаў спярша далікатна барабаніць па ім костачкамі зложанага ў кручок пальца, пасля – ляпаць усёй пяцярнёй, урэшце, пачаў пражыць кулаком ў аконную раму (Ядвігін Ш.). 3. Змоўклі, пахаваліся птушкі, зніклі гуллівыя матылькі (Л. Калодзежны). 4. Гэта былі празрыстыя, чыстыя слязінкі. Не слязінкі суму, журбы, жалю, смутку, тугі, жалобы (колькі гэтых слоў на гараванне-гараванніка!). Гэта былі слязінкі ўрачыстае радасці, весялосці, шчасця, прадчування светлага, лагоднага (У. Дубоўка). 5. Вецер вые, не сціхае, дзіка ў коміне шуміць (Я. Колас). 6. І зноў балоты, балоты, балоты – адвечная, непрыступная дрыгва, багна. Ступі сюды – уцягне, заблытае, засмокча (Б. Сачанка). 7. Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся па пакоі (Я. Колас). 8. Сцежка ў вёску бяжыць, пятляе паміж надрэчных кустоў (Я. Брыль). 9. Усход гарыць, жыве, палае, слупы-праменні падымае (Я. Колас). 10. Вялікія пісьменнікі ніколі не пераставалі настаўляць, каб на фальклоры мы вучыліся мове – самай простаай, дасціпнай, невычэрпна багатай і вобразнай (Я. Скрыган).

10. *Складзіце сінанімічныя рады да прыведзеных слоў.*

Аснова, дарога, ісці, многа, прастор, прыгожы, радзіма, смутак, станоўчы, ступень, хутка, шмат, ясны.

11. *Падбярыце да наступных запазычаных слоў сінанімічныя назвы беларускай мовы.*

Аванс, аксіёма, антракт, аўтсайдар, баланс, біном, бізнес, вакантны, галантны, гігант, дэфект, ліміт, прагрэс, сімптом, сурагат, траўма, фальшывы, фіяска, эвалюцыя.

12. *Прачытайце прыказкі, вызначце ролю антонімаў. Прывядзіце ўласныя прыклады прыказак, у складзе якіх ёсць антонімы.*

1. Блізка відаць, ды далёка дыбаць. 2. За што купіў, за тое і прадаю. 3) Корань навукі горкі, ды плады ад яго салодкія. 4. Назад кінь, наперадзе знойдзеш. 5. Новае сітка на калочку вісіць, а старое пад лаваю ляжыць. 6. Рыхтуй сані летам, а калёсы зімой. 7. Чорнае да белага не прышываюць. 8. Не будзь горкі – праклянуць, не будзь салодкі – пракаўтнуць. 9. Не радуйся чужой бядзе, бо свая ззаду ідзе. 10. Сем работ пачне – ніводнай не закончыць. 11. Калі многа волі, то трапіш у няволю. 12. Свая воля: хачу – смяюся, хачу – плачу.

13. У прыведзеных словазлучэннях замяніце прыметнікі антанімічнымі. Атрыманыя словазлучэнні запішыце.

Актыўны дэпутат, асабістая маёмасць, ветлівы глядач, выпадковая сустрэча, слабы доказ, глухі голас, горкі лёс, горкі сок, густы лес, добраахвотны збор, добры час, жвавы хлопчык, знешняя сіла, імклівы цягнік, каларытная мова, людная вуліца, маўклівы чалавек, моцны дождж, моцны штуршок, натуральнае валакно, наяўны разлік, пазітыўны фактар, празрыстая вадкасць, сапраўдны подпіс, лёгкая перамога, свежае паветра, свежыя сілы, свядомы ўчынак, смелы мужчына, шчырыя адносіны.

14. Дакажыце, што прыведзеныя словы з'яўляюцца амонімамі. Складзіце словазлучэнні ці сказы, ужыўшы амонімы з розным значэннем.

Блок, бокс, дроб, дысцыпліна, паспець, соты, ладдзя, рана, стойка, тэрмін, пара, соль, шашка, штат.

15. Раскрыўце і параўнайце значэнні сугучных слоў беларускай і рускай моў. Як называецца такая з'ява? Дапоўніце рад уласнымі прыкладамі.

Адказаць – отказать, дыван – диван, краскі – краски, нядзеля – неделя, пакой – покой, прымкнуць – примкнуть, рэч – речь, справа – справа, чуць – чуть.

16. Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.

Аўтамабіль (гоначны, гончы), вадапад (горны, гарысты), выезд (аперацыйны, апэратыўны), галінкі (яловыя, ялавыя), глеба (гліністая, гліняная), годнасць (чалавечая, чалавечная), зала (чытальная, чытацкая), званне (ганаровае, ганарлівае), ноч (жніўная, жнівеньская), сад (яблычны, яблыневы), будынак (жыллёвы, жылы), даследаванне (фундаментальнае, фундаментнае), лік (дробавы, дробны).

17. Да прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі.

1) (Балотны, балоцісты) бераг, колер, мясцовасць, расліннасць;
 2) (даходлівы, даходны) гаспадарка, манера, месца, тлумачэнне;
 3) (дробавы, дробны) гандаль, каменне, лік, лічэбнікі; 4) (класічны, класны) дошка, журнал, спадчына, твор; 5) (лясісты, лясны) звер, край, паветра, ягады; 6) (мудрагелісты, мудры) пытанне, рашэнне, узор, чалавек;
 7) (перадавы, пярэдні) брыгада, кола, рад, сцяна; 8) (цікавы, цікаўны) апавяданне, студэнтка, факт, хлопчык; 9) (шаўкавісты, шаўковы) валасы, гальштук, сукенка, трава.

18. *Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўнаўжывальнымі словамі.*

Асадка, вакацыі, выя, вятрыла, глёбус, дружына, імбрык, іспыт, ланіты, лгар, магнэз, пілігрым, процант, сеча, фундатар, чада, чало.

Словы для даведак: бой, вандроўнік, ветразь, войска, глобус, дзіця, заварнік, канікулы, лгун, лоб, магніт, працэнт, ручка, спонсар, шчокі, шыя, экзамен.

19. *Вызначце па тлумачальным слоўніку значэнне наступных устарэлых адзінак вымярэння.*

Вярста, сажань, аршын, локаць, пядзь, вяршок, пуд, локаць, тузін.

20. *Выпішыце з часопіса ці з газеты тэкст (6–8 сказаў), у якім ёсць неалагізмы. Растлумачце іх значэнне (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка).*

21. *Прачытайце тэкст. Выпішыце 10 агульнаўжывальных слоў і 10 тэрмінаў. Дапоўніце кожную групу слоў уласнымі прыкладамі.*

Вылічальная матэматыка – раздзел матэматыкі, які ўключае ў сябе кола пытанняў, звязаных з выкананнем вылічэнняў і выкарыстаннем камп’ютараў. У больш вузкім разуменні вылічальная матэматыка – тэорыя лічбавых метадаў рашэння тыповых матэматычных задач.

Да задач вылічальнай матэматыкі адносяць рашэнне сістэм лінейных ураўненняў, знаходжанне ўласных значэнняў і вектараў матрыцы, задачы апраксімацыі, інтэрпаляцыі, экстрапаляцыі і інш. Асноўнае адрозненне вылічальнай матэматыкі заключаецца ў тым, што пры вырашэнні вылічальных задач чалавек аперуе машыннымі лікамі, якія з’яўляюцца дыскрэтнай праекцыяй рэчыўных лікаў на канкрэтную архітэктuru камп’ютара.

22. *Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.*

Дзень, зрэзацца, шпора, праца, эліпс, капаніца, гімназія, масаж, дарога, ровар, бяроза, тэарэма, радзіма, атлетыка, пятак, бегчы, бюджэт, антысептыка, тутака, чыгунка, пасоля, вясёлы, снег, плаваць, косінус, зямля, рэсурс, радыеактыўнасць, жывець, пісаць, качалка, компас.

23. *Вызначце, да якой тэрміналагічнай сістэмы адносяцца наступныя групы слоў.*

Агульная ўласнасць, суб’ект права, грамадзянства, жыллёвы кодэкс, іск, касацыйная скарга, цывільны працэс, юрыдычны акт;

выпраменьванне, трасфарматар, інерцыя, рэзанатар, квазіперыяд;

падарожжа, маршрут, рукзак, компас, спальны мяшок, ліхтарык, тапаграфічная карта, кантынент, горны хрыбет;

абарачальнасць, авердрафт, валютны курс, дапушчальны прыбытак, зменная цана, кантракт, рэнтабельнасць, спекуляцыя;

велакрос, гімнастыка, траўма, лыжная акрабатыка, спартыўная падрыхтоўка, сінхроннае плаванне, фізічная культура.

24. *Прывядзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць наступныя тэрміны.*

Каардыната, метада, лінейны, працэс, рэакцыя, стадыя, схема, тэорыя, функцыя, двухзначны, каэфіцыент, корань, сума, вытворная, прагрэсія, поле, плоскасць, вектар, матрыца, сіметрычны, тэарэма, вугал, здабытак, бясконцы, вышыня.

25. *Складзіце сінанімічныя пары: запазычаны тэрмін і ўласнабеларускі.*

Тэмп, гіпербала, фрагмент, апагей, нюанс, антытэза, дэфект, ілюстрацыя, асістэнт, цэнтр, проціпастаўленне, прыклад, перавелічэнне, загана, адценне, урывак, асяродак, хуткасць, росквіт, памочнік.

26. *Да прыведзеных тэрмінаў падбярыце адпаведныя антонімы. Вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца антонімы.*

Адліў, аднаўленне, аналіз, аніён, анод, апагей, асіметрыя, афелій, выпарэнне, дысацыяцыя, зеніт, іанізацыя, ірацыянальны лік, крохкасць, ламінарнае цячэнне, максімум, негатыў, несувымерныя велічыні, поўнач, упарадкаванне, усход.

Словы для даведак: захад, хаатычнасць, поўдзень, сувымерныя велічыні, пазітыў, мінімум, турбулентнае цячэнне, пластычнасць, рацыянальны лік, рэкамбінацыя, надзір, малізацыя, кандэнсацыя, перыгелій, сіметрыя, перыгей, катод, катыён, сінтэз, акісленне, прыліў.

27. *Падбярыце да прыведзеных слоў агульнаўжывальныя адпаведнікі. Як называюцца такія словы? Чым яны адрозніваюцца ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў?*

Абітура, абламаца, аўтамат, батанік, жэсць, заваліцца, качалка, комп, курсач, лаба, ноўт, малаток, пара, тачка, угараць.

28. *Вызначце спосабы ўтварэння наступных тэрмінаў.*

Перпендыкулярны, алгебраічная сума, адхіленне, звышправаднік, святлоаддача, лінейна залежныя, матрычны, няпэўны, базісны мінор, ЭВМ, дэкартавая сістэма каардынат, дзельнік, вектар-радок, інертны, вось сіметрыі, падлік, ВНУ, неаднароднасць, трохкратны, агульная тэорыя

адноснасці, УФ-выпраменьванне, сінус-пераўтварэнне, пульсіраваць, ККД, скалярнае поле, адаптар.

29. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце тэрміны, параўнайце іх вымаўленне і правапіс у рускай і беларускай мовах.*

Кто придумал число π ?

Многие полагают, что поскольку число π обозначается буквой греческого алфавита, то его придумали древние греки. Конечно же, такой аргумент несостоятелен – мало ли что сегодня обозначается буквами греческого алфавита: α -лучи (физика), σ -орбитали (химия), β -рецепторы (биология)...

Мы сегодня прекрасно осведомлены о том, кто построил первый самолёт, придумал радио и телевизор, высадился на поверхность Луны. А вот кто первый догадался о замечательной связи длины окружности и её диаметра – не знает никто. Возможно, до этого додумался какой-нибудь дотошный мастер, изготавливающий колесо для телеги, или землекоп, обустроивающий круглый колодец. Может быть, лесоруб, строитель... Кем бы он ни был, имени этого гения история нам не сберегла.

А вот когда появилось первое обозначение знаменитого числа буквой π , мы можем сказать с большой степенью уверенности. Его мы находим в работе “Synopsis Palmiorum Matheseos” («Обзорение достижений математики») английского преподавателя Уильяма Джонса, вышедшей в 1706 г. Несколько раньше, в 1647 г., английский математик Оутред применил букву π для обозначения длины окружности. По-видимому, к этому обозначению его подвигла первая буква греческого слова *περιφέρεια* – ‘окружность’ (отсюда произошло и «наше» слово «периферия»).

30. *З тэрміналагічнага слоўніка выпішыце (падручніка па сваёй дысцыпліне) тэрміны-словы розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрміны-словазлучэнні рознай будовы.*

31. *Перакладзіце тэрміны на беларускую мову. Адзначце іх граматычныя асаблівасці (у параўнанні з рускай мовай).*

Безработица, благосостояние, производственные силы, убыток, знак качества, вторичное сырьё, незавершённое строительство, непрерывная рабочая неделя, оптовая торговля, полная себестоимость, пособие, прибыль, расчётная прибыль, ремонтное хозяйство, рационализаторское предложение, сырьё, затраты, капиталовложения, налог, учредитель.

32. *Утварыце словы з часткамі:*

астра- (зорка), **аўта-** (сам), **бія-** (жыццё), **мікра-** (малы), **інтэр-** (паміж), **гідра-** (вада), **звыш-** (вельмі), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны).

33. *Падбярыце 10 тэрмінаў-запазычанняў па спецыяльнасці, укажыце крыніцу запазычання, дайце азначэнне тэрмінам.*

Узор выканання: *фізіка* (лац. *physikos*) – *навука аб законах развіцця прыроды.*

34. *Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:*

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) адказаць на пытанне аб паходжанні слова; в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова; г) праверыць правільнасць вымаўлення слова; д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; ж) падабраць сінонімы да слова.

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму

35. *Вызначце від інтэрферэнцыі ў наступных словах і словазлучэннях. Выпраўце моўныя памылкі.*

Гаварыць тым жа языком, вэрба, каўбаса абыкнавенная, кропка гледжання, лічны подпіс, узрослы чалавек, некалькі часоў, пакупайце гарачы хлеб, расліннае масла, дрэўні рукапіс, станоўчы рэзультат, старшы сын, ізмярэнне даўжыні, развіваюшчы комплекс, вучэбныя завяздзены, наша нашчадства.

36. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў граматычных формах (род, лік).*

Сделать запись, спелая малина, шрам над бровью, едкая гарь, студенческое общежитие, маленький котёнок, перемёрзшая клюква, перепись населения, выгодная продажа, сухая мозоль, пачка соли, неполная опись, желанное обручение, звонкое пение, острое зрение, последняя остановка, широкая степь, удельный вес, боевая медаль, прямое доказательство, милое лицо.

37. *Вызначце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.*

Дадатак, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, падзея, паўтор, прастора, раўнавага, роздум, справаздача, уласцівасць, рух, змест, пытанне, ціск, паветра, якасць, рызыка, вытворчасць, пытанне, умова.

38. *Знайдзіце сказы, у якіх ёсць памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Перабудуйце сказы правільна.*

1. Сёння мне патрэбна было схадзіць за хлебам. 2. Марынка першы раз стаяла ў мікрафона. 3. Дом быў пабудаваны на пяць паверхаў. 4. Хлеб

завозілі два разы ў тыдзень. 5. Падарунак быў выбраны па сваім густу. 6. Больш сарака гадоў маці працавала ў школе. 7. Кіламетрах у пяці ад горада быў лес. 8. Няма к каму звярнуцца з просьбай.

39. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, назавіце асаблівасці будовы словазлучэнняў у беларускай мове.*

Идти по лесу, создан по образцу, не знать о его намерениях, не хочется думать о плохом, ухаживать за бабушкой, болей гриппом, спрашивать о причинах, заботиться о матери, шутить над соседом, отправиться за грибами, летать по ночам, думать о каникулах, женили на нелюбимой, встречаются по выходным, беспокоиться о родителях, в конце концов, что касается меня, не к месту, по моему мнению, видеть своими глазами, судить по итогам, смеяться сквозь сон, дорога к славе.

40. *Выпішыце з тэксту назоўнікі, вызначце іх лексіка-граматычныя разрады (агульны ці ўласны, канкрэтны ці абстрактны і г. д.).*

Любоў да Радзімы мае перадумовай веданне мінулага свайго народа: яго перамог і паражэнняў, здабыткаў і страт, яго герояў, мысліцеляў, вялікіх майстроў, помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры. Аднак гэта любоў не з'яўляецца вынікам атрыманых ведаў; хутчэй імкненне да ведаў ёсць вынік любові да Радзімы. Менавіта гэтым пачуццём дыктуецца жаданне спасцігаць загадкі даўніны, даведвацца пра тое, што было, але чаго ўжо няма ці што засталася малапрыкметнымі слядамі ў скупых словах летапісаў, што зацягнулася глухімі туманамі мінулых эпох (Паводле К. Тарасава).

41. *Складзіце па два сказы з наступнымі назоўнікамі, каб яны абазначалі асоб мужчынскага і жаночага полу, і запішыце іх.*

Дацэнт, малайчына, стажор, стараста, урач.

42. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову, вызначце лік назоўнікаў і назавіце назоўнікі: а) якія маюць форму толькі адзіночнага ліку, б) якія маюць форму толькі множнага ліку, в) якія маюць форму множнага і адзіночнага ліку.*

Алгебра есть научное искусство. Ее предмет – это абсолютное число и измеримые величины, являющиеся неизвестными, но отнесенные к какой-либо известной вещи так, что их можно определить; эта известная вещь есть количество и индивидуально определенное отношение, и к этой известной вещи приходят, анализируя задачи; в этом искусстве ищут соотношения, связывающие данные в задачах величины с неизвестной, которая вышеуказанным образом составляет предмет алгебры. Совершенство этого

искусства состоит в знании математических методов, с помощью которых можно осуществить упомянутое определение как числовых, так и геометрических неизвестных... Алгебраические решения, как это хорошо известно, производятся лишь с помощью уравнения, т. е. приравниванием одних степеней другим (Омар Хайям).

43. *Пастаўце словы і словазлучэнні ў форме роднага склону адзіночнага ліку.*

Матэматычны аналіз, алгарытм дзеяння, адрэзак прамой, дэфект, метада даследавання, аператар, аднародны працэс, аналаг, новы прыбор, баланс, метр, педагогічны ўніверсітэт, прыгожы Брэст, пропуск сімвалаў, рэалізм, свежы хлеб, добры клей, атмасферны ціск, дэцыбел, мільён, здабытак лікаў, мантаж, доказ тэарэмы, сігнал, цэнтнер збожжа, участак, фактар, пункт, шум, кіламетр дыстанцыі.

44. *Складзіце словазлучэнні, ужыўшы прыведзеныя назоўнікі ў форме меснага склону. Параўнайце канчаткі дадзеных назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Апарат, аб'ект, здароўе, рух, вугал, маса, матэматыка, паралель, інтэграл, сантыметр, інжынер, арыфметыка, дэцыметр, дамінанта, хорда, эліпс, каэфіцыент, адрэзак, лагарыфм, перыяд.

45. *Запішыце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, патлумачце правапіс канчаткаў.*

Велічыня, Драгічын, дроб, Купала, базіс, Кузьма, дзядуля, дарога, Людміла, бабуля, бусляня, Мазыр, Віцебск, Міця, старшыня, Мікола, стрэмя, племя, дзіця, грань, тамада, Марына, Крапіва, Шчара, Сакалова Таццяна, Асіпенка Пятро.

46. *Запішыце па 2–3 поўныя назвы:*

а) вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай ці судовай улады; б) ганаровых званняў і высокіх узнагарод; в) навучальных устаноў; г) газет і часопісаў; д) традыцыйных, дзяржаўных ці рэлігійных святаў.

Растлумачце напісанне вялікай літары.

47. *Пры дапамозе суфіксаў утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі. Растлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў.*

Акустыка, алгарытм, асветнік, Баранавічы, беларус, блок, вадкасць, возера, восень, вугал, геаметрыя, гігант, глыбіня, дрэва, дыяметр, закон, імя, інтэграл, Ірландыя, карціна, Карэя, карань, космас, мадэль, мастак, модуль, Парыж, Палессе, структура, Тыбет, француз, чэх, шкло, юнак.

48. Утварыце ад дадзеных прыметнікаў формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання. Растлумачце, калі ўтварэнне дадзеных формаў не магчыма.

Бацькоўскі, моцны, вусаты, двухкрокавы, добры, зялёны, ліпкі, лячэбны, нізкі, новы, псіхічны, разумны, фіялкавы, жанаты, цікавы, цяжкі.

49. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Запішыце. Параўнайце формы ступеняў параўнання прыметнікаў у рускай і беларускай мовах.

Нет ничего красивее хорошо возделанного поля (Цицерон). Счастливее всех тот, кто зависит только от себя (Цицерон). Чужим милее наше, а чужое – нам (Публилий Сир). Притворный друг гораздо хуже злейшего врага (Публилий Сир). Много прощая, сильный становится ещё сильнее (Публилий Сир) (Энциклопедия афоризмов).

50. Знайдзіце і выпраўце памылкі ва ўжыванні ступені параўнання прыметніка.

1. Найпрыгажэйшы чалавек бывае тады, калі ён не ведае пра гэта. 2. Нашы бацькі вопытней за тваіх. 3. У тыя дні ён працаваў на самым найвышэйшым узроўні. 4. Найглыбей возера Байкал. 5. Граб больш цвярдзейшы іншых дрэў. 6. Сястра старэй брата на пяць гадоў. 7. Кіт – большая жывёліна на зямлі. 8. Алесь самы найсмялейшы з вясковай дзятвы. 9. Журавіны самыя кіслейшыя ягады. 10. Сукенка была салатавейшая за кофточку. 11. Больш усіх пор года я люблю лета.

51. Ад назоўнікаў у дужках утварыце прыналежныя прыметнікі, запішыце словазлучэнні. Адзначце, якія са словазлучэнняў з’яўляюцца тэрміналагічнымі. Растлумачце правапіс вялікай літары.

(Архімед) закон, (Ахілес) пята, (Багдановіч) “Вянок”, (Баранцаў) мора, (Барталетаў) соль, (Геркулес) слупы, (Гордзій) вузел, (Колас) трылогія, (Купала) талент, (Магелан) праліў, (Мележ) стыль, (Піфагор) тэарэма, (Траян) вякі, (Сізіф) праца, (Эзоп) мова.

52. Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярыце да іх адпаведныя назоўнікі.

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

3 гадзіны, 12 кіламетраў, 27 градусаў, 500 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 100 метраў, 6 тамоў, 3 паласы, 5 літраў, 4 ярусы, 11 вуглоў.

53. *Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне.*

Н. скл. – 11; 50; 300; Р. скл. – 4; 90; 700; Д. скл. – 3; 10; 800; В. скл. – 19; 77; 900; Т. скл. – 40; 87; 265; М. скл. – 100; 357; 490.

54. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Четыре студента, завтра – 20 ноября, два первых дня, четыре шестых населения, шесть целых и две десятых килограмма, полторы тонны, три пятых студенчества, отцу около сорока лет, семеро космонавтов, пятеро спутников, полтора рубля, в трёх километрах от города, менее двухсот лет, хватит дня на три, в пятом часу, половина четвёртого утра, целых три длинных года, ему более пятидесяти лет, два раза в неделю.

55. *Знайдыце спалучэнні слоў, у якіх дапушчаны памылкі. Запішыце правільна.*

Дзве новых цацкі, з дзвюмястамі шасцюдзесяцю трымя кнігамі, у паўтарах вёдрах, чатыры новыя ручкі, два цэлых і пяць дзесятых працэнта, адзін цэлы і чатыры дзесятых літра, з чатырыста пяцідзесяці трох сталоў, двухстам пяцідзесяці двум вучням, сямнаццацю вербамі, з двумастамі дванаццацю сшыткамі, другая частка большая першай, чатыры цэлых і сем дзевятых гектара, у тромстах сорок двух тонах, адзін цэлы і шэсць сотыя кілаграма, са сто пяцюдзесяцю тысячамі гектарамі, нуль цэлыя і пяць дзесятых працэнта, пад адзін цэлы і тры дзесятых працэнтаў, першая частка большая за другую.

56. *Які з лічэбнікаў – два, дзве, двое – спалучаецца з наступнымі назоўнікамі. Растлумачце, калі немагчыма спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікамі.*

Суткі, сястра, вучаніца, дзеці, верабей, хваля, акуляры, модуль, нажніцы, сані, гусі, каменне, боты, вароты, заданні, вучань, касцюм, кніга, велічыня, ступень, вектар, народ, паслядоўнасць, вугал, матэматык, дзверы, доказ, студэнт, кансультацыя, замаразкі.

57. *Пастаўце лічэбнікі з назоўнікамі ў родным і творным склонах.*

0,07 працэнта, 8 клёнаў, 10 арэхаў, 11 яблынь, 18 хат, 7 алоўкаў, 30 веласіпедаў, 70 год, 200 тон, 400 кіламетраў, 90 тысяч, 7/8 гектара, 345 жэтонаў.

58. Прааналізуйце займеннікі, што ўваходзяць у склад фразеалагізмаў: вызначце іх разрад па значэнні, з якой часцінай мовы яны суадносяцца. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў.

Ні за якія грошы; што ёсць сілы; сам-насам; ні сёе ні тое; хто ў лес, а хто па дровы; не ў сваім розуме; не лезе ні ў якія вароты; уносіць свой уклад; сам чорт не разбярэ.

59. Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Сказы запішыце правільна.

1. Сёння зранку купілі цябе новую цёплую куртку. 2. З гадамі я навучылася больш цаніць сабе самую. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Я пазнаю табе ў нашым сыне. 5. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 6. Заўтра я зайду да цябе. 7. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 8. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Маці не знаходзіла сабе месца. 12. Ён быў цяпер сам па сябе сярод поля і сярод дарог.

60. Прачытайце тэкст, назавіце ў ім дзеясловы, вызначце іх спражэнне, трыванне і час. Адзначце формы дзеяслова: інфінітыў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе.

Наэлектрызаваныя целы заўсёды ўзаемадзейнічаюць. Целы, якія маюць зарады аднолькавага знака, адштурхоўваюцца, а процілеглага – узаемна прыцягваюцца. Напрыклад, калі дзве лёгкія алюмініевыя гільзы, што падвешаны на тонкіх нітках, наэлектрызаваць шкляннай палачкай, нацёртай аб шоўк, то гільзы адштурхоўваюцца. Яны будуць адштурхоўвацца і тады, калі іх наэлектрызаваць эбанітавай палачкай, нацёртай аб футра. Але калі адну гільзу наэлектрызаваць шкляннай палачкай (дадатна), а другую эбанітавай (адмоўна), то яны прыцягнуцца адна да другой (Паводле А. Мікуліча).

61. Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце выкарыстанне суфіксаў у беларускамоўных дзеясловах.

Балансировать, буксировать, гармонировать, деградировать, дифференцировать, репетировать, жонглировать, инспектировать, информировать, классифицировать, ориентировать, контролировать, корректировать, культивировать, реагировать, функционировать, ликвидировать, типизировать, формировать, суммировать, финишировать, планировать (план), шокировать.

62. *Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні “назоўнік + дзеепрыметнік”. Растлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.*

Узор выканання: *прачытаць (кніга) – прачытаная кніга, прывезці (дровы) – прывезеныя дровы.*

Дагледзець (*сад*), загаіць (*рана*), вызваліць (*зямля*), схіліць (*галіны*), сказаць (*словы*), запрэгчы (*конь*), асвятліць (*горад*), пачарнець (*пні*), збялець (*твар*), пашыць (*адзенне*), пасівець (*валасы*), выцерці (*падлога*), стаміцца (*чалавек*), сагнуць (*цвік*), раскрыць (*вокны*), пасінець (*далячынь*), заслаць (*ложак*), зарасці (*сцежка*), паваліць (*дрэва*), звесці (*сена*).

63. *Перакладзіце наступныя выказванні на беларускую мову. Назавіце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.*

1. По-видимому, новые математические открытия, совершаемые по подсказке физики, всегда будут наиболее важными, ибо природа проложила путь и установила каноны, которым должна следовать математика, являющаяся языком природы (Дж. Біркгоф). 2. В природе существует внутренне присущая ей скрытая гармония, отражающаяся в наших умах в виде простых математических законов (Г. Вейль). 3. ...Человека, умеющего наблюдать и анализировать, обмануть просто невозможно. Его выводы будут безошибочны, как теоремы Евклида... (А. Конан Дойл). 4. Математика – единственный совершенный метод, позволяющий провести самого себя за нос (А. Эйнштэйн). 5. Своеобразие геометрии, выделяющее её среди других разделов математики, да и всех наук вообще, заключается в неразрывном органическом соединении живого воображения со строгой логикой. Геометрия в своей сути и есть пространственное воображение, пронизанное и организованное строгой логикой (А. Аляксандраў).

64. *Перакладзіце тэрміны-дзеепрыметнікі на беларускую мову.*

Блуждающие токи, управляющий сигнал, замыкающий контакт, выключающий аппарат, раствор пенообразующий, заземляющий провод, скручивающий вал, фильтрующее сито, обезжиривающий растворитель, всасывающее отверстие, высеивающий механизм.

65. *Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі і запішыце фразеалагізмы. Растлумачце іх значэнне.*

(Задраць) нос, на лес (глядзець), (не даваць) спуску, (не зводзіць) вачэй, (не пакладаць) рук, (не пераводзіць) духу, (не шкадаваць) сіл,

(павесіць) нос, (пазычыць) вачэй у сабакі, (прапусціць) міма вушэй, (сядзець) ды на неба (глядзець).

66. *Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.*

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведаць сябра. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка планіруе ў паветры. 10. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецэруком. 11. Стаяўшы на грудях, буслы доўга аглядалі лагчыны. 12. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне ўзнікла шмат пытанняў. 13. Праязджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 14. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 15. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 16. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся.

67. *Спішыце, раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.*

Адказаць (па)беларуску, бачыць далёка(далёка), без(дай)прычыны, вывучыць (на)памяць, глянуць (на)лева, дапамагчы (па)суседску, дзе(небудзь) прысесці, ісці (па)ціху, заклеены крыж(на)крыж, зрабіць (па)мойму, (на)адрэз адмовіць, (на)дзіва прыгожы, (на)заўжды ўдзячны, не(пад)сілу, паглядзець (у)ніз, (па)дамашняму ўтульна, (па)доўгу не бачыцца, падзяліць (па)роўну, паспець як(раз) на вячэру, (па)чацвёртае, рабіць (як)след, разысціся (па)добраму, убачыць (у)першыню, час(ад)часу, дом (на)супраць.

68. *Прачытайце тэкст, устаўце часціцы не ці ні, растлумачце правапіс часціц з рознымі часцінамі мовы.*

Што (н..)кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бясцэнны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр – чалавек і прырода. Бо (н..)колі (н..)страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго (н..)вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова (н..)выяўлены і (н..)колі (н..)могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае нам яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя надпісы – хіба ж гэта (н..)ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша

жышчэ (н..)суразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай (Якуб Колас).

69. *Спішыце, раскрываючы дужкі. У адпаведнасці з правіламі пішыце прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.*

(з) пад Нарачы, (з) за плячэй, усё (ж) такі, дзе (сьці) па вёсках, (з) за свету, зусім (такі) весела, (з) пад страхі, добра (такі) зацемна, пратапаная калі (сьці), збылося (такі) жаданне, (па) за яго істотаю, што (небудзь) моцнае, абы (з) кім, справа не (абы) якая, каго (ж) небудзь, (па) над борам, (абы) толькі адцягнуць, усё (ж) яшчэ што (сь) засталася, спяваць што (небудзь).

70. *Аформіце сказы ў адпаведнасці з нормамаі пунктуацыі.*

1. Шкада што да нас так позна прыходзіць суровай позвай сумленне якое завецца словам кароткім мама (Р. Барадулін). 2. Праз нейкі час адварочваешся каб пакласці ў кашэль яшчэ аднаго баравіка і не верыш вачам сваім у кошыку ўжо многа грыбоў паджарых з чорнымі тоўстымі шапкамі. 23. Ціхія ўзгоркі бы хвалі рачныя таксама відаць цягнуліся да няяснай і прыгожай далі. 4. Выйдзеш ноччу на двор і адразу адчуваеш змену раней было светла ад яблык уверсе дзе кроны дрэў а цяпер бышчам нехта перавярнуў яблыні яблыкаў аж бела на зямлі а кроны нязвыкла палохаюць халоднаю нейкай трагічнаю чарнатаю (Я. Сіпакоў). 5. Адпачыўшы Сяргей выбраўся на сцежку па якой ішоў у лес узбег на самы высокі пагорак дзе стаяла купка бяроз і спыніўся зачараваны. 6. Мы ўжо не просім міласці ў прыроды прырода моліць літасці ў нас (С. Грахоўскі).

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення

71. *Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленыя ў кожным тэксце прыкметы адпаведнага стылю.*

1. Прайшла, мінула пара красавання. Здаецца, учора схаладалы перад дажджом вецер абтрос, абцерушыў на жорсткі пясок вуліцы, зашапацеўшы, як лёгкім сухім снегам, белыя крыльцы вішнёвых кветак. Адцвілі і пасівелі, завязаўшы дробныя яблычкі, ружавата-белыя разложыстыя яблыні. Абсыпалі са сваіх парудзелых чачотак жаўтлявыя, як проса, бубачкі высокія рабіны. Згасла і змеркла каля частаколавых платоў ліловая яснасць бэзу, што адсвечваў сярод поцемку ночы (В. Адамчык).

2. Электрадынаміка – раздзел фізікі, які вывучае электрамагнітнае поле ў найбольш агульным выглядзе і яго ўзаемадзеянне з целамаі, што маюць электрычны зарад, з’явы, звязаныя з рухам электрычных зарадаў.

Часцей за ўсё пад тэрмінам электрадынаміка разумеюць класічную электрадынаміку, у адрозненне ад квантавай электрадынамікі, якая азначае сучасную квантавую тэорыю поля і яго ўзаемадзеянне з зараджанымі часціцамі. Класічная электрадынаміка грунтуецца на ўраўненнях Максвела і ўяўленнях электроннай тэорыі.

3. У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб’яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі.

4. Неўзабаве ў мужчын пайшла гаворка пра цэны на збожжа, пра зямлю і леснікову службу.

– Добра вам, служывым людзям, – казаў Яўхім, звяртаючыся да Міхала Амброжчыка і Яся Пальчыка. – Праца, яно, вядома, нялёгкая, але заробак ёсць пэўны, а мы, мікалаеўцы, душымся на пяску.

– Зайздросціць вельмі таксама няма чаго, – адказаў гаспадар. – Не ўнаровіш якому чорту – пішы прапала, заганяць у якое балота ці зусім з торбай пусцяць. Іншая рэч сваё: хоць пясок, хоць якая зямелька, але ты сам гаспадар, сам сабе пан.

– Ат, швагер, не прыбядняйся, – прамовіў Карусь Дзівак. – Кавалак хлеба і да хлеба ты маеш, а што больш трэба чалавеку?

– Так-то яно так, – не згаджаўся Міхал, – але ўсё ж, чалавеча, кепска, калі сядзіш на чужым суку... Часам той хлеб упоперак горла становіцца... (С. Александровіч)

5. Больш як тры гады выходзіць Брэсцкі раённы краязнаўчы альманах “Астрамечаўскі рукапіс”.

Прыклад уражвае: ужо пабачылі свет дванаццаць нумароў. Душа і сэрца выдання – пісьменнік, краязнаўца А. Валковіч, які жыве і працуе ў Брэсце, шмат падарожнічае па блізкіх і далёкіх ваколіцах, занатоўвае радзімазнаўчую біяграфію самых розных мясцін.

– Пра змест “Астрамечаўскага рукапісу” гавораць самі назвы раздзелаў, рубрык альманаха, – расказвае А. Валковіч. – “Астрамечава

і астрамечаўцы”, “Чароўныя спевы і паданні спадчыны”, “Народныя святы і звычаі Берасцейшчыны”, “Старонкі гісторыі”... Сярод нашых аўтараў – дасведчаныя гісторыкі, фалькларысты, этнографы, пісьменнікі, журналісты розных выданняў. Стараемся не мінаць кнігі, якія прысвечаны Берасцейшчыне, расказваем пра іх, змяшчаем рэцэнзіі.

Відавочна, што крязнаўчы альманах службыць добрым прыкладам для мясцовых даследчыкаў у розных куточках краіны. Рэгіяналістыка застаецца неад’емнай часткай адукацыйнага і выхаваўчага працэсаў (М. Раўнапольскі).

72. *Вызначце стыль, для якога характэрна наступная лексіка.*

1) прыняць да ведама, ніжэйпадпісаныя, у адпаведнасці з, парадак дня, прашу прыняць меры;

2) праблематыка пытання, з аднаго боку, варта адкрэсліць, на мэце даследавання, можна зрабіць вывад, удзельная вага;

3) цёплы вечар, вострая гарачыня, разгулялася мяцеліца, заціхаюць далі, паніклія галоўкі рамонкаў;

4) абяцанка-цацанка, хоць да раны прыкладай, газіроўка, крыў божа, зліняў з урока, умела гатоваты, ды не ўмела подоваты;

5) грамадская супольнасць, армія беспрацоўных, культурныя кантакты, мірнае суіснаванне, псеўданавука, рабіць акцэнт.

73. *Размяркуйце жанры адпаведна стылю ўжывання: 1) навуковы, 2) афіцыйна-справы, 3) публіцыстычны, 4) мастацкі, 5) гутарковы.*

Праатакол, тэзісы, фельетон, загад, запіска сябру, рэферат, статут, частушка, даведнік, рэпартаж, даверанасць, быліна, міф, акт, даведка, песня, падручнік, замова.

74. *Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце стыль тэксту і назовіце яго лексічныя асаблівасці.*

Паабапал жвірыстай дарогі калышацца леташні быльнік, і в..снавая шырыня вее над неабдымным полем. Неба сіняе, сонечнае; над дарогаю тонкі, як туман, пад..маецца пыл – плыве вецер з-за сініх л..соў, і на дзернавых узме..ках пры жоўтых каляінах шуміць сухі палын... Моцна думаюць голыя яшчэ кусты, а за імі, далей, пярэсцяцца колеры з..млі: з..лёныя ўзгоркі, ціхія лагчыны, рэ..кія чорныя палосы першай раллі і леташняя шэрань в..снавой цаліны.

Вец..р прынёс аднекуль сухі жмут аўсянай саломы, прыпёр да сухога быльнікавага куста, ра..трасае патроху і разганяе па саломіне ў полі, саломы звонка ш..лясціць і навявае задуменнасць в..лікай дал..чыні (К. Чорны “На пыльнай дарозе”).

75. Прачытайце тэкст і вызначце яго стыльвую прыналежнасць. Вызначце тып тэксту (апісанне, апавяданне ці разважанне). Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запісаўшы лічбы словамі.

В V веке в Индии появилась система записи, которую мы знаем как арабские цифры и активно используем сейчас. Это был набор из 9 цифр от 1 до 9. Каждая цифра записывалась так, чтобы ей соответствовало количество углов. Например, в цифре 1 – один угол, в цифре 2 – два угла, в цифре 3 – три. И так до 9. Нуля еще не существовало, он появился позже. Вместо него просто оставляли пустое место.

Далее произошло интересное: арабы переняли индийскую систему счисления и начали всюду применять ее.

Математик Мухаммед Аль-Хорезми в IX веке составил руководство об индийской нумерации. Оно в XII веке попало в Европу и эта система счисления получила очень широкое распространение. Интересно, но именно из-за того, что к нам эти цифры пришли от арабов, мы их называем арабскими, а не индийскими. Кстати, и само слово «цифра» – арабского происхождения. Арабы перевели индийское «сунья» и получилось «цифр».

Сейчас используются разные числа. Некоторые страны, как например, арабские страны и Китай, пользуются своими особенными цифрами. Но, все-таки, наибольшее распространение получили арабские цифры, которые используют и понимают во всем мире.

76. Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыслоўныя словазлучэнні, вызначце іх стыльвую прыналежнасць.

Включая полученные результаты, дополнив задание, зная расстояние, исходя из условия опыта, направляя развитие, не нарушая жизненного цикла, не обратив внимания, не ограничивая распространение, описав среду обитания, определяя химический состав, принимая во внимание, разместив в пространстве, учитывая данные предыдущего исследования.

Тэма 5. Навуковы стыль

77. Падбярыце навуковы артыкул матэматычнай (фізічнай) тэматыкі і адкажыце на наступныя пытанні:

- Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?
- Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?
- Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

77а. *Вызначце, якія прадметы або з'явы названы паводле наступных прозвішчаў і ўласных імёнаў.*

Дальтан (англійскі хімік і фізік); Аксель (нарвежскі канькабежац-фігурыст); Дызель (нямецкі інжынер); Морзе (амерыканскі вынаходнік); Цэльсій (шведскі астраном, фізік), Магелан (іспанскі і партугальскі мараплавец); Нобель (шведскі хімік, інжынер); Рэнтген (нямецкі фізік).

78. *Напішыце анатацыю на адзін з параграфуў ці раздзелаў з падручніка па вашай спецыяльнасці.*

79. *Падрыхтуйце для публічнага выступлення тэкст-апаваданне па спецыяльнасці на тэму “З гісторыі навуковых адкрыццяў”.*

Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль

80. *Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжстылёвымі.*

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, праводзіць апрацоўку, даваць тлумачэнне, звярнуцца з прапановай, мабілізаваць сілы, мець месца, мець на мэце, праявіць цікавасць, прыняць пад увагу, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць, праводзіць кансультацыю.

81. *Размяркуйце словы і выразы па наступных групах: 1) стылістычна нейтральныя, 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю, 3) характэрныя іншым стылям (вусна адзначце, якім стылям).*

Аднаразовая дапамога, абое рабое, зямля, працаўладкаванне, лес, атрымальнік, ануляваць, дом, ліквідаваць, непрацаздольнасць, доктарша, мешаніна, рэчка, аспірын, кампенсацыя за адпачынак, воцат, грашовае ўзнагароджанне, працоўны дагавор, чыгунка, страхавы поліс, рукой падаць, уздзеянне, філоніць, халтура, мужчына, цягнік, чароўны, часовы, лабарантка, даць зялёную вуліцу, дысбаланс, крэдыт, ажыццяўляць кіраўніцтва, людзі ў белых халатах, більён.

82. *Растлумачце пісьмова значэнні слоў, якія называюць розныя віды службовых дакументаў. Праверце сябе па тлумачальным слоўніку.*

Абанемент, атэстат, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, сертыфікат, справаздача.

83. *Складзіце і запішыце аўтабіяграфію, прытрымліваючыся наступнай структуры:*

1) прозвішча, імя і імя па бацьку; 2) дата і месца нараджэння; 3) прозвішча, імя і імя па бацьку бацькоў, іх месца працы; 4) гады вучобы (у школе, сярэдняй спецыяльнай установе ці ВНУ); 5) звесткі пра працоўную і грамадскую дзейнасць; 6) сямейнае становішча; 7) дата і подпіс.

84. *Напішыце заяву з просьбай:*

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну); б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі з сямейнымі абставінамі; в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

85. *З якіх дзелавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?*

Адбудзеца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, азначная камісія ў складзе, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама, слова даецца.

Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення

86. *Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.*

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, лыжня, на Беларусі, слабы, форзац, л(а,о)гін, наспех, навіна, пасланец, першыństwo, процівага, даследаванне, ступень, спіна, удалы, хаос, цяжар, шэсцьдзясят, эксперт, адзінаццаць.

87. *Прачытайце словы і спалучэнні слоў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраецца несупадзенні ў напісанні і вымаўленні.*

Бегчы, без хмар, вучышся, год ад году, горад, грамадскі, грыб, зверху, звярынец, лодка, мозг, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, снег, спелы, стужка, суседка, сшытак, куб, цвёрды, цвісці.

88. *Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнік у патрэбным склоне. Там, дзе неабходна, далучыце прыназоўнік.*

Узор выканання: *заняць (пасада) – заняць пасаду, прыехаць (цягнік) – прыехаць цягніком, прыехаць на цягніку.*

Атрымаць (узнагарода), аказваць (дапамога), аб'явіць (падзяка), выконваць (абавязак), весці (барацьба), затрымацца (праца), зрабіць (заўвага), затрымаць (злачынец), клапаціцца (дзеці), ляцець (самалёт), імкнуцца (перамога), прыслухацца (просьба), палохацца (цяжкасць), радавацца (сустрэча), спалохацца (пагроза), спяшацца (сход), чакаць (прыезд), удзельнічаць (алімпіяда), плыць (вадасховішча), спаборнічаць (плаванне), шукаць (прычына).

89. *Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?*

1) У выніку навучання ў семінары Алесь набыў ґрунтовыя веды па матэматыцы, фізіцы і астраноміі. 2) Ефрасіння Полацкая заснавала мужыцкі манастыр у Полацку. 3) Таксама эфектна ў будаўніцтве выкарыстоўваць металічныя кантрукцыі. 4) Дэкан словамі падзякі за ўдзел усім выступоўцам зачыніў канферэнцыю. 5) Міхаська не ўмеў ляжаць з зачыненымі вачыма. 6) Усё павінна адказваць задачам нашага даследавання. 7) Прагноз абяцае добрыя кліматычныя ўмовы. 8) Кожная лекцыя павінна паглыбляць кола ведаў студэнтаў. 9) Ініцыялы пішыце скарочана. 10) У гарах крышталічна чыстае паветра.

90. *Неапраўданае ўжыванне канцылярызмаў – гэта парушэнне дарэчнасці ці чысціні маўлення? У тэкстах якога стылю могуць выкарыстоўвацца наступныя ўстойлівыя выразы?*

На пярэднім краі; зрабіць спробу; давесці да ведама; на думку аўтара; мець на ўвазе; з мэтай; належны нагляд; у летні перыяд; на належную вышыню; у выніку; ахапіць мерапрыемствамі; абслугоўванне заказчыкаў; першаступенная задача.

91. *Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі.*

Карэнны абарыген, свабодная вакансія, калега па рабоце, мая аўтабіяграфія, канчатковы вынік, турыстычны кемпінг, малады юнак, першая прэм'ера.

92. *Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Вызначце ролю фразеалагізмаў, прыказак, прымавак у мове чалавека.*

Збіць з панталыку, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесавы пята, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, чэрці адной шэрці.

93. *Пабудуйце правільныя словазлучэнні. Якой камунікатыўнай якасцю трэба кіравацца: дакладнасцю ці дарэчнасцю?*

(Цеплаахоўная, цеплаабаронная) функцыя, рычагі (кіравання, упраўлення), (высокая, вялікая) тэмпература, дызельны (рухавік, матор), капітальнае (укладанне, улажэнне), (дарадца, саветнік) прэзідэнта, (вільгаць, вільготнасць) зерня, (дадатны, станоўчы) лік.

94. *Падбярыце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.*

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Счастливого пути! До скорой встречи!

95. *Прыведзіце прыклады выказаў і формул, што існуюць у маўленчым этыкеце жыхароў іншых краін. Падрыхтуйце рэферат пра асаблівасці маўленчага этыкету адной з краін. Для афармлення спіса выкарыстанай літаратуры звяртайцеся да ўзораў з Дадатка Б.*

ПЫТАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

1. Мова як грамадская з’ява. Функцыі мовы.
 2. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
 3. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.
 4. Узнікненне беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
- Асноўныя этапы развіцця беларускай мовы.
5. Стан беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе.
 6. Сутнасць, асаблівасці і тыпы білінгвізму.
 7. Лексічнае значэнне слова. Прамое і пераноснае значэнні слова.
 8. Сістэмныя сувязі ў лексіцы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы).
 9. Актыўная і пасіўная лексіка.
 10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.
 11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
 12. Паняцце тэрміналогіі і тэрмінасістэмы. Прафесіяналізмы. Агульныя і адрозныя рысы тэрмінаў і прафесіяналізмаў. Наменклатурныя назвы (номены), іх адрозненне ад тэрмінаў.
 13. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненне ад агульнаўжывальных слоў.
 14. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. Спосабы і сродкі ўтварэння тэрмінаў.
 15. Тэрміны паводле паходжання. Асноўныя прычыны запазычвання тэрмінаў. Асваенне іншамоўных тэрмінаў беларускай мовай.
 16. Беларуская лексікаграфія. Тыпы слоўнікаў.
 17. Звесткі з гісторыі беларускай тэрмінаграфіі. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх прызначэнне і функцыі.
 18. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
 19. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
 20. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.
 21. Паняцце стылю, характарыстыка функцыянальных стыляў мовы.
 22. Навуковы стыль і яго падстылі. Асноўныя рысы стылю.
 23. Жанравая разнастайнасць навуковых тэкстаў.
 24. Моўныя сродкі навуковага стылю. Кампазіцыя навуковага тэксту.
- Цытаты і спасылкі, іх афармленне.
25. Афіцыйна-справавы стыль. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю. Падстылі афіцыйна-справавога стылю.
 26. Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю.
 27. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў, правілы іх афармлення.
 28. Мова і маўленне. Паняцце культуры маўлення.
 29. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.
 30. Маўленчы этыкет і культура прафесійных зносін.

СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метаад. дапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 207 с.
2. Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
3. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метаад. комплекс для студэнтаў нефілац. фак. ПДУ. / склад. і агул. рэд. С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 285 с.
4. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
5. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с. : іл.
6. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы ; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 694 с.
7. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.
8. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 478 с.
9. Клундук, С. С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
10. Костюкович, Н. Н. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н. Н. Костюкович, В. В. Люштик, В. К. Щербин. – Минск : БелЭн, 1995. – 510 с.
11. Культура маўлення : вучэб.-метаад. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
12. Ламака, С. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метаад. дапам. для студэнтаў дзён., завоч. і дыстанц. формаў навучання / С. В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.
13. Лапкоўская, А. М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
14. Леванцэвіч, Л. В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метаад. рэкамендацыі / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 43 с.
15. Лепешаў, І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.

16. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.
17. Маракуліна, Т. М. Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы: новыя правілы / Т. М. Маракуліна, І. Л. Капылоў. – Мінск : Современ. шк., 2011. – 96 с.
18. Маршэўская, В. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна, 2003. – 274 с.
19. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метаад. рэкамендацыі для студэнтаў фіз. фак. / склад. А. М. Муравіцкая. – Мінск : РІВШ БДУ, 2006 г. – 35 с.
20. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам : алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
21. Русско-белорусский математический словарь / Я. В. Радыно, П. П. Шуба, А. Б. Антоневиц ; ред. Я. В. Радыно. – Мінск : Выш. школа, 1993. – 239 с.
22. Русско-белорусский словарь: около 110 000 слов : в 3 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т языка и лит. им. Якуба Коласа и Янки Купалы ; ред. А. А. Лукашанец. – Изд. 10-е, перераб. и доп. – Минск : БелЭн, 2012. – 3 т.
23. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : курс лекцый / Т. І. Скікевіч [і інш.]. – Горкі : БДСГА, 2013. – 112 с.
24. Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я. І. Хвалей, У. В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.
25. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы : падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
26. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.
27. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
28. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 2008. – 320 с.

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

I. На пальцах считать удобно, только результат счета хранить нельзя. Не станешь же целый день ходить с загнутыми пальцами. И человек догадался – для счета можно использовать все, что попадет под руку. Камешки, палочки, косточки, веревки и так далее. Пасет пастух стадо овец. На поясе у него веревка, а на веревке столько узелков, сколько овец в стаде. Родился ягненок – пастух завязал еще один узелок. Утащили волки двух овец – развязал два узелка.

С развитием цивилизации появлялись различные приемы счета. Они были необходимы и сборщикам налогов, и купцам, и ремесленникам, и ростовщикам. Искусством счета владели немногие специально обученные люди – счетчики. Они использовали счетные инструменты – абак.

Простейший абак – это доска с прорезанными в ней желобами. Чтобы найти сумму двух чисел (например, 258 и 125), счетчик сначала обозначал на абаке первое слагаемое. Для этого он укладывал в нижнем желобе 8 камешков, в следующем желобе – 5 камешков и 2 камешка – в третьем желобе. Если в каком-то разряде в числе стоял нуль, то соответствующий желоб оставался пустым. Дальше счетчик добавлял в последний желоб к имеющимся там 8 камешкам еще 5, затем вынимал оттуда 10 (там оставалось 3) и 1 камешек добавлял во второй желоб. Потом добавлял во второй желоб еще 2 камешка и 1 камешек – в третий желоб, После этого камешки на доске показывали число 383.

Абаки использовались уже в V–IV вв. до нашей эры. Их изготавливали из бронзы, камня, слоновой кости, цветного стекла. Слово «абак» имеет греческое происхождение и буквально означает «пыль», хотя его смысловое значение – «счетная доска». В чем тут дело? Ответ прост: изначально камешки раскладывали на совершенно ровной доске, а чтобы они не скатывались со своего первоначального положения, доска покрывалась тонким слоем песка или пыли. А от слова «камешек» (по латыни – «calculus») произошло название современного счетного прибора – калькулятор.

Абак использовался и в Древней Греции, и в Древнем Риме, а затем и в Западной Европе вплоть до XVIII в. Он похож на знакомые вам счеты – косточки на вставленных в рамку металлических спицах (Л. Босова).

II. Каждая система чисел, даже древняя, обязательно имеет дело с небольшим количеством символов – слова, пиктограммы или графические знаки – образованных на двух принципах. На принципе

порядка или композиции, отличающего первый символ (один) от второго (два), а в случае необходимости и от третьего (три) и т. д., и на основе группировки или сообщения, разрывает ряд непохожих индивидуальных символов, вводя символ высшей порядковой величины, который соединившись с предыдущим символом, таким образом, продолжает систему. Итак, «один, два, три ... десять, десять – один, десять – два ... десять – десять или сто, сто один, сто два..» был назван системой с основанием 10 или десятичной системой.

Были или используются до сих пор и другие системы: с основой два (бинарная система), пять (квинарная) двадцать (двадцатичная) и шестьдесят (шестидесятичная). Считают, что выбор системы счисления с основаниями 5, 10 и 20 обусловлен их связью с характерными свойствами человеческого тела и следы этого остаются в некоторых системах устного счисления. В апе, разговорном новоеврейском языке, слово «luna» означает «рука», а также число «5», «lua» – число «2», а «10» обычно – «lualuna», буквально, «две руки». Разнообразие правил формирования названий цифр свидетельствует уровень человеческой культуры и языковые различия.

И все же должны признаться, что мы слишком мало знаем о методах счета в древнейшие времена. Конечно, числа, уже были поименованы, существовали просто символично. К тому же в устной нумерации использовались жесты рук (счет на пальцах) или физические средства: счеты, песчаный стол, веревка с узлами. Историки считают, что такая репрезентативная нумерация в некоторых случаях стала предвестником определенных форм письменной нумерации (Т. Леви).

III. Достоверность математики является тем её преимуществом, которым она обязана главным образом простоте своего предмета. Более того, нужно признать, что поскольку не все отделы математики имеют одинаковый по простоте предмет, постольку и достоверность в собственном смысле слова, – достоверность, основывающаяся на принципах, являющихся необходимо истинными и очевидными сами по себе, – присуща различным её отделам не в одинаковой степени и неодинаковым образом. Многие отделы математики, опирающиеся или на физические принципы, т. е. на опытные истины, или же на простые гипотезы, обладают, так сказать, лишь достоверностью опыта или даже достоверностью чистого допущения. Строго говоря, обладающими полной очевидностью можно считать только те отделы математики, которые имеют дело с исчислением величин и с общими свойствами пространства: таковы алгебра, геометрия и механика. Даже и здесь, в степени ясности, которую наш ум находит в этих науках, можно заметить своего рода

градацию и, если можно так выразиться, те или иные оттенки. Чем шире тот предмет, который ими охватывается и чем более обща и абстрактна та форма, в которой она в них рассматривается, тем больше их принципы избавлены от неясностей и тем более они доступны для понимания. Именно по этой причине геометрия проще механики, а они обе менее просты, чем алгебра (Жан Лерон Д'Аламбер).

IV. С древности, мерой длины и веса всегда был человек: на сколько он протянет руку, сколько сможет поднять на плечи и т. д.

Система древнерусских мер длины включала в себя следующие основные меры: версту, сажень, аршин, локоть, пядь и вершок.

Аршин – старинная русская мера длины, равная в современном исчислении 0,7112 м. Аршином также называли мерную линейку, на которую, обычно, наносили деления в вершках.

Есть различные версии происхождения аршинной меры длины. Возможно первоначально «аршин» обозначал длину человеческого шага (порядка семидесяти сантиметров, при обычной ходьбе по равнине, в среднем темпе) и являлся базовой величиной для других крупных мер определения длины, расстояний (сажень, верста). Корень «АР» в слове *аршин* – в древнерусском языке (и в других, у соседних народов) означает «ЗЕМЛЯ», «поверхность земли», «борозда» и указывает на то, что эта мера могла применяться при определении длины пройденного пешком пути. Было и другое название этой меры – *шаг*. Практически, счёт мог производиться парами шагов взрослого человека, нормальной комплекции («малыми <простыми> саженьями»; раз-два – один, раз-два – два, раз-два – три...), или тройками («казёнными саженьями»; раз-два-три – один, раз-два-три – два...), а при измерении шагами небольших расстояний, применялся пошаговый счёт. В дальнейшем стали так же применять под этим названием, равную величину – длину руки.

Для мелких мер длины базовой величиной была, применяемая испокон на Руси мера – «пядь» (с XVII в. – длину, равную пяди называли уже иначе – «четверть аршина», «четверть», «четы»), из которой глазомерно, легко можно было получить меньшие доли – два вершка (1/2 пяди) или вершок (1/4 пяди).

Купцы, продавая товар, как правило, мерили его своим аршином (линейкой) или по-быстрому – отмеряя 'от плеча'. Чтобы исключить обмер, властями был введён в качестве эталона – «казенный аршин», представляющий собой деревянную линейку, на концах которой клепались металлические наконечники с государственным клеймом (по материалам сайта КАКРАС.RU).

V. Почему времени свойственно останавливаться на скорости света? Если верить общей теории относительности, предложенной Альбертом Эйнштейном, абсолютная величина скорости распространения электромагнитных волн в вакуумной среде является неизменной и равняется тремстам миллионам метров в секунду. На самом деле это уникальное явление, учитывая, что ничто в нашей Вселенной не может превышать скорость светового движения, однако это все еще остается теоретическим мнением.

В одной из теорий, автором которой является Эйнштейн, есть интересный раздел, в котором говорится, что чем большую вы набираете скорость движения, тем медленнее начинает двигаться время в сравнении с окружающими предметами. К примеру, если вы будете передвигаться на автомобиле в течение часа, вы постареете чуть меньше, чем если бы просто лежали у себя дома на кровати, просматривая телевизионные программы. Наносекунды навряд ли ощутимо повлияют на вашу жизнь, однако доказанный факт остается фактом (по материалам сайта 24smi.org.).

VI. Особенно важное место среди всех типов упругих волн занимают звуковые волны (звуки). Мир окружающих нас звуков разнообразен и сложен, однако мы достаточно легко ориентируемся в нем и можем безошибочно отличить пение птиц от шума городской улицы. Рассмотрим в качестве примера источника звука барабан. Мембрана барабана создает попеременно сжатие и разрежение в прилегающей к ней области воздуха, и образуется продольная волна, которая распространяется в воздухе. Графически ее можно представить как зависимость плотности молекул воздуха от координаты.

Таким образом, в процессе распространения звуковой волны с течением времени изменяются такие характеристики среды, как плотность и давление. Для распространения звуковых волн необходимы среды с упругими свойствами. Если поместить источник звука (звонок) под колесо воздушного насоса и постепенно откачивать воздух, то звук становится все слабее и слабее, а затем исчезает. Следовательно, звуковые волны в безвоздушном пространстве не распространяются. Если окружить звонок слоем пористого материала (поролона, ваты, войлока и т. п.), то звуковые волны в нем быстро затухают. Поэтому такие материалы широко используются для звукоизоляции (В. Жилко, Л. Маркович).

VII. Электросвязь – разновидность связи, способ передачи информации с помощью электромагнитных сигналов, например, по проводам, волоконно-оптическому кабелю или по радио. В настоящее время передача информации на дальние расстояния осуществляется с использованием та-

ких электрических устройств, как телеграф, телефон, телетайп, с использованием радио и СВЧ-связи, а также ВОЛС, спутниковой связи и глобальной информационно-коммуникационной сети Интернет. Принцип электро-связи основан на преобразовании сигналов сообщения (звук, текст, оптическая информация) в первичные электрические сигналы. В свою очередь, первичные электрические сигналы при помощи передатчика преобразуются во вторичные электрические сигналы, характеристики которых хорошо согласуются с характеристиками линии связи. Далее посредством линии связи вторичные сигналы поступают на вход приёмника. В приёмном устройстве вторичные сигналы обратно преобразуются в сигналы сообщения в виде звука, оптической или текстовой информации (по материалам сайта wikipedia.org).

VIII. Спам – разновидность почтовой рассылки с целью рекламы (часто нежелательной) того или иного товара или услуги, аналог бумажной рекламы, бесплатно распространяемой по почтовым ящикам жилых домов.

По мере роста популярности электронной почты она (наравне с новостными группами usenet) начала использоваться для рассылки незапрошенных рекламных сообщений, аналогично тому, как раскидываются рекламные брошюры в обычные почтовые ящики. Однако, в отличие от существенной стоимости бумажной рассылки, отправка значительного количества (миллионов и миллиардов) сообщений практически ничего не стоит отправителю. Это привело к непропорциональному росту количества и размера рекламных рассылок (по некоторым данным, спам в настоящее время составляет 70–90 % от всех почтовых сообщений, т. е. превысил объём полезной почтовой нагрузки в 2–10 раз).

Для рассылки спама в настоящий момент активно используются все возможные технические ухищрения: открытые релеи, прокси-серверы, бесплатные серверы электронной почты (допускающие автоматизацию отправки почты), поддельные сообщения о невозможности доставки.

По мере ужесточения запрета на размещение рекламы сообщения разделились на легитимные рассылки (на которые обычно подписывается пользователь и от которых он может отказаться в любой момент) и нелегитимные (собственно и называемые спамом). Для борьбы со спамом были разработаны различные механизмы (чёрные списки отправителей, серые списки, требующие повторного обращения почтового сервера для отправки, контекстные фильтры). Одним из последствий внедрения средств борьбы со спамом стала вероятность «ошибочно положительного» решения относительно спама, т. е. часть писем, не являющихся спамом, стала помечаться как спам (по материалам сайта wikipedia.org).

IX. Старинная легенда рассказывает о пастухе по имени Магнус (у Льва Толстого в рассказе для детей «Магнит» этого пастуха зовут Магнис). Он обнаружил однажды, что железный наконечник его палки и гвозди сапог притягиваются к чёрному камню. Этот камень стали называть «камнем Магнуса» или просто «магнитом», по названию местности, где добывали железную руду (холмы Магнезии в Малой Азии). Таким образом, за много веков до нашей эры было известно, что некоторые каменные породы обладают свойством притягивать куски железа. Об этом упоминал в VI в. до н. э. греческий физик и философ Фалес. Первое научное изучение свойств магнита было предпринято в XIII в. ученым Петром Перегрином. В 1269 году вышло его сочинение «Книга о магните», где он писал о многих фактах магнетизма: у магнита есть два полюса, которые ученый назвал северным и южным; невозможно отделить полюса друг от друга разламыванием. Перегрин писал и о двух видах взаимодействия полюсов – притяжении и отталкивании. К XII–XIII вв. н. э. магнитные компасы уже использовались в навигации в Европе, в Китае и других странах мира (по материалам сайта sites.google.com).

X. Три закона Ньютона лежат в основе классической механики и позволяют вывести уравнения движения. С момента формулировки законов Ньютона пошёл отчёт в истории не только современной физики, но и естественных наук.

Первый закон Ньютона часто ещё называется инерциальным законом. Он утверждает, что существуют такие системы отсчёта, в которых любое тело, что не подверглось воздействию внешних сил, сохраняет состояние покоя или прямолинейного равномерного движения.

Второй закон Ньютона говорит, что точка (тело) в инерциальных системах приобретает ускорение прямо пропорционально силе, которая на него действует и обратно пропорциональна массе точки (тела).

В третьем законе Ньютона говорится о том, что тела действуют друг на друга с силами одинаковыми по модулю и различными по направлению. В нем утверждается, что любые влияния тел друг на друга являются взаимными.

Открытие данных законов стало поворотным моментом в истории физики. В совокупности законы дают физикам возможность наблюдения за всеми процессами, которые происходят во всей вселенной благодаря возможности поднимать в атмосферу ракеты, космические корабли и конструировать машины мира (по материалам сайта studyguide.ru).

XI. В трудах математиков средневекового Востока алгебраические элементы были впервые выделены и собраны в новый специальный отдел

математики, был сформулирован предмет этого отдела науки и построена систематическая теория. В качестве примера такого подхода приведем высказывание среднеазиатского математика Омара Хайяма: «Алгебра есть научное искусство. Ее предмет – это абсолютное число и измеримые величины, являющиеся неизвестными, но отнесенные к какой-либо известной вещи так, что их можно определить; эта известная вещь есть количество и индивидуально определенное отношение, и к этой известной вещи приходят, анализируя задачи; в этом искусстве ищут соотношения, связывающие данные в задачах величины с неизвестной, которая вышеуказанным образом составляет предмет алгебры. Совершенство этого искусства состоит в знании математических методов, с помощью которых можно осуществить упомянутое определение как числовых, так и геометрических неизвестных... Алгебраические решения, как это хорошо известно, производятся лишь с помощью уравнения, т. е. приравниванием одних степеней другим» (К. Рыбников).

ХII. Основными операциями, выполняемыми над информацией (точнее говоря, над сообщениями), являются: сбор, обмен, хранение и обработка. Сбор информации – это деятельность человека или технического устройства, в ходе которой человек или устройство получает необходимые сведения. Под обменом информацией понимается процесс передачи информации между различными объектами – между человеком и человеком, между человеком и техническим устройством, между различными техническими устройствами. Обмен сигналами в животном и растительном мире, передача признаков от клетки к клетке и от организма к организму также рассматриваются как передача, обмен информацией. Важно понимать, что принятую информацию получатель может использовать неоднократно. Хранение информации – это процесс поддержания информации в виде, обеспечивающем ее обработку, использование или передачу в нужном виде и в нужное время. И наконец, под обработкой информации понимается упорядоченный процесс ее целесообразного преобразования (А. Степанов).

УЗОРЫ АФАРМЛЕННЯ СПІСА ЛІТАРАТУРЫ

Прыклады апісання самастойных выданняў

– *Адзін, два ці тры аўтары:*

Дедюля, И. В. Электричество и магнетизм : сборник задач / И. В. Дедюля, В. И. Януть. – Минск : БГПУ, 2008. – 84 с.

Дайнеко, А. Е. Экономика Беларуси в системе всемирной торговой организации / А. Е. Дайнеко, Г. В. Забавский, М. В. Василевская ; под ред. А. Е. Дайнеко. – Минск : Ин-т аграр. экономики, 2004. – 323 с.

– *Чатыры і больш аўтараў:*

Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н. Н. Костюкович [и др.]; под ред. Н. Н. Костюковича. – Минск : БелЭн, 1995. – 512 с.

– *Шматтомнае выданне:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – 6 т.

– *Асобны том у шматтомным выданні:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 518 с.

– *Аўтарэферат дысертацыі:*

Иволгина, Н. В. Оценка интеллектуальной собственности : на примере интеллектуальной промышленной собственности : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 ; 08.00.05 / Н. В. Иволгина ; Рос. экон. акад. – М., 2005. – 26 с.

– *Дысертацыя:*

Каско, Ю. М. Сучасная беларуская матэматычная тэрміналогія: (семантычныя і структурныя аспекты) : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Ю. М. Каско. – Мінск, 2003. – 129 л.

– *Рэсурсы адаленага доступу:*

Национальный Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2005. – Режим доступа: <http://www.pravo.by>. – Дата доступа: 25.01.2006.

Козулько, Г. Беловежская пуца должна стать мировым наследием [Электронный ресурс] / Г. Козулько // Беловежская пуца – XXI век. – 2004. – Режим доступа: <http://bp21.org.by/ru/art/a041031.html>. – Дата доступа: 02.02.2006.

Прыклады апісання састаўных частак выданняў

– *Састаўная частка кнігі:*

Пивоваров, Ю. П. Организация мер по профилактике последствий радиоактивного загрязнения среды в случае радиационной аварии / Ю. П. Пивоваров, В. П. Михалев // Радиационная экология : учеб. пособие. – М., 2004. – С. 117–122.

– *Састаўная частка зборніка:*

Войтешенко, Б. С. Сущностные характеристики экономического роста / Б. С. Войтешенко, И. А. Соболенко // Беларусь и мировые экономические процессы : науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; под ред. В. М. Руденкова. – Минск, 2003. – С. 132–144.

Якіменка, Т. С. Аб песенна-эпічнай традыцыі ў музычным фальклоры беларусаў / Т. С. Якіменка // Беларуская музыка: гісторыя і традыцыі : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. акад. музыкі ; склад. і навук. рэд. В. А. Антаневіч. – Мінск, 2003. – С. 47–74.

– *Артыкул са зборніка тэзісаў ці матэрыялаў канферэнцый:*

Пеньковская, Т. Н. Роль и место транспортного комплекса в экономике Республики Беларусь / Т. Н. Пеньковская // География в XXI веке: проблемы и перспективы : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию геогр. фак. БГУ, Минск, 4–8 окт. 2004 г. / Белорус. гос. ун-т, Белорус. геогр. о-во ; редкол.: Н. И. Пирожник [и др.]. – Минск, 2004. – С. 163–164.

Місько, Л. Л. Старажытныя адзінкі вымярэння на Беларусі / Л. Л. Місько // Тураўскія чытанні : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 4 верас. 2004 г. / НАН Беларусі, Гомел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. І. Коваль [і інш.]. – Гомель, 2005. – С. 173–178.

– *Артыкул з журналу:*

Бандаровіч, В. У. Дзеясловы і іх дэрываты ў старабеларускай музычнай лексіцы / В. У. Бандаровіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2004. – № 2. – С. 49–54.

– *Артыкул з газеты:*

Дубовик, В. Молодые леса Брестчины / В. Дубовик // Рэспубліка. – 2005. – 19 крас. – С. 8.

– *Артыкул з энцыклапедыі, слоўніка:*

Аляхновіч, М. М. Электронны мікраскоп / М. М. Аляхновіч // Беларус. энцыкл. : у 18 т. – Мінск, 2004. – Т. 18, кн. 1. – С. 100.

Мясникова, Л. А. Природа человека / Л. А. Мясникова // Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – М., 2004. – С. 550–553.

Вучэбнае выданне

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

Вучэбна-метадычны комплекс

Складальнікі: **Кісель** Таццяна Аляксандраўна
Якубук Наталля Раманаўна

Рэдактар Л. В. Леванцэвіч